

3. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ, per Ferran Arasa

Des de la primera referència a miliaris en l'obra del nostre cronista P. A. Beuter, el 1538, l'aparició de noves troballes d'aquest tipus de documents epigràfics de fonamental importància per a l'estudi de les vies romanes ha estat lenta però constant en terres valencianes. Així, la troballa d'un nou miliari a Xilxes motivà que M. Tarradell, el 1973, fes una revisió de l'exigu corpus valencià.¹⁶² Posteriorment, una actualització d'aquest fou inclosa en l'estudi de la Via Augusta al seu pas per terres valencianes que publicà J. G. Morote el 1979.¹⁶³

La localització d'alguns nous miliaris, així com la revisió de la lectura que s'havia fet del text d'altres, i també de llur procedència, justifica l'elaboració d'un treball global sobre aquest tema en línia amb altres de publicats els darrers anys en altres regions de la Península Ibèrica,¹⁶⁴ cosa que possibilita alhora enllaçar els estudis sobre la Via Augusta ja realitzats en els seus sectors septentrional, per terres del Principat de Catalunya,¹⁶⁵ i meridional, per terres de Múrcia i Andalusia.¹⁶⁶ La inclusió dels monuments anepígrafs o incomplets, igualment vàlids per a l'estudi de la xarxa viària,¹⁶⁷ permet oferir un inventari més ampli i exhaustiu dels miliaris valencians, encara molt limitat i concentrat en el terç septentrional del País. Fora d'aquesta zona les novetats han estat ben escasses en els darrers dos-cents cinquanta anys, i aquest fet tan anòmal fa que puguem esperar avanços en aquest camp en un futur no molt llunyà.

Per a l'elaboració de l'inventari s'ha efectuat una recerca exhaustiva i directa de la documentació bibliogràfica i dels monuments, tot considerant els avanços que s'han realitzat els darrers anys en la metodologia que cal seguir per a estudiar-los.¹⁶⁸ La revisió de la bibliografia ha fet possible trobar noves referències, així com realitzar majors precisions sobre el lloc de troballa d'alguns. Així mateix, el treball de camp que s'ha efectuat sobre les comarques septentrionals del País ha permès ampliar el nombre de monuments coneguts i completar la informació aplegada. D'altra banda, una lectura acurada dels textos ha possibilitat matisar alguns aspectes referits a llur cronologia. Finalment, i en conjunt,

162. TARRADELL 1973. Una altra referència general als miliaris valencians, amb algunes notícies sense confirmar, aparegué anys abans a BRU 1963, ps. 167-168.

163. MOROTE 1979. Una altra referència general als miliaris valencians apareguda amb posterioritat és LLOBREGAT 1980, p. 117.

164. *Id.*, per al Principat de Catalunya, la síntesi de PALLÍ 1985; per a Andalusia, SILLIÈRES 1984a; per a Aragó, MAGALLÓN 1986 i 1987; per a Castella-Lleó, MAÑANES I SOLANA 1985. També han estat publicats alguns treballs d'àmbit provincial, com ara els del SE de Galícia: RODRÍGUEZ COLMENERO 1974; Burgos: ABÁSULO 1975; Guadalupe: ABASCAL 1982; i Conca: PALOMERO 1987. Finalment, podem afegir els estudis d'algunes vies i trams de vies, com ara la via *Emerita-Asturica Augusta*: ROLDÁN 1971; la via *Castulo-Saetabis*: SILLIÈRES 1977; el tram de la *Via Augusta* entre *Corduba-Gades*: SILLIÈRES 1976a; i, finalment, el tram de la mateixa via entre *Tarracon i Carthago Nova*: MOROTE 1979.

165. A banda del treball general ja citat de PALLÍ 1985; *vid.* principalment MAYER i RODA 1983; IRC, I 164-188; MAYER, en premsa; MAYER i RODA 1985; *id.* 1986.

166. *Id.* principalment SILLIÈRES 1976a; *id.* 1984a.

167. WALSER 1974, ps. 457-458.

168. *Id.*, per exemple, WALSER 1984.

l'examen dels mil·liaris permet fer algunes aportacions a l'estudi d'aquest gran eix de comunicacions d'època romana.

Ha estat així com dels quatre mil·liaris que el *CIL*, II citava en terres valencianes, els quals passaren a ésser sis amb les aportacions de M. Tarradell, i arribaren a onze amb el treball de J. G. Morote, ens trobem amb els divuit actualment coneguts (fig. 1), la relació dels quals presentem ordenada de nord a sud. L'avanç quantitatiu, però, no ha comportat, malauradament, una gran aportació als problemes que encara avui planteja la xarxa viària en el País Valencià. Caldrà esperar noves troballes per a intentar donar resposta als nombrosos interrogants que l'estudi d'aquest tema encara planteja.

I. *Catàleg*

El Baix Maestrat

Coneixem una primera referència general a mil·liaris en el terme municipal de Traiguera a l'obra del canonge J. Prades, publicada el 1596, sobre la història de l'permita de la Mare de Déu de la Salut d'aquesta localitat: «*Porque todo este espacio [de Traiguera a Tortosa] basta un quarto de legua hay destas columnas derechas y derribadas; y del dicho lugar donde se parte del camino de Ulldecona basta más allá de las Cuevas no se parece ninguna ni derribada ni derecha [...].*»¹⁶⁹

Una altra notícia d'un possible mil·liari ens la proporciona un manuscrit del canonge A. Cortès conservat a l'Arxiu de Vic, un opuscle datat del 1743, donat a conèixer recentment per M. Mayer, en el qual se cita una columna de cinc pams d'alt i un mig de diàmetre, amb una M de més d'un pam d'alt.¹⁷⁰ Aquesta seria la primera notícia de l'existència d'aquests monuments en una altra via diferent de la Via Augusta arreu del País Valencià; no gensmenys, podria tractar-se més aviat d'una estela o monument semblant de caràcter funerari, i la M conservada correspondria a part de la fórmula *D(is) M(anibus)* que sol encapçalar aquestes inscripcions.¹⁷¹

1. *Traiguera*

lòm. I

Possiblement tenim una primera referència a aquest mil·liari en l'obra de

169. PRADES 1596, p. 378. El parèntesi, igual com alguns subratllats que apareixen en altres referències textuals, és nostre. Aquesta notícia apareix citada també a FERRERES i LLATJÉ 1986, p. 13, nota 19. La distància d'un quart de llegua correspon a uns 1400 m; l'únic mil·liari actualment conegut en aquest tram de la via, però, fou trobat més lluny de la població.

170. MAYER 1984, p. 40. El títol és *Inscripciones Romanas, Griegas y Hebreas balladas en la Ciudad de Tortosa y algunos pueblos de su obispado descubiertas por don Antonio Cortés Dignidad de Camarero Paborde y Canónigo de aquella Santa Iglesia y Capellán de Honra de Su Majestad. 1743*. Aquestes mides corresponen a 115 cm d'alçària per 34,5 de diàmetre, amb una lletra de més de 23 cm. El pam valencià té 23 cm; *vid.*, en aquest respecte, GERV, 8, «pam», p. 171.

171. És la primera notícia que tenim sobre aquesta nova inscripció d'Alcalà de Xivert, car no s'ajusta a la descripció que tenim dels tres epígrafs coneguts –i no conservats– d'aquesta localitat:

G. Escolano, que diu: «[...] *muchas columnas que desde tiempo de Romanos han quedado, y quedan aún: [...]. También en Trayguera, al extremo de nuestro Reyno, en una encruzijada, donde se parte el camino de Ulldecona y Tortosa, queda otra (columna) en pie, que los Christianos le han bechado una cruz encima*».¹⁷²

Segons J. J. Senent fou trobat «en el camí que de Trayguera porta a Tortosa per Els Hostalets, [...]» el dia «2 de març de 1919 en la partida anomenada Collet Roig, a 4 quilòmetres de Trayguera i 7 del riu Cénia. L'alçada d'aquesta columna mutilada, de calça molt consistent, és de 90 centímetres, té secció d'elipse deformada, amb els eixos de 65 i 48 centímetres. Empotrada i estesa en el camí la major part de la inscripció està esborrada. [...] Mercès a la bona voluntat de les autoritats de Trayguera ha sigut portat el miliari, per a la seva millor conservació, al pati del nou edifici escolar».

Allí romangué durant quasi cinquanta anys, fins que en el moment que van edificar-se les noves escoles sembla que fou trencat i se n'aprofitaren els bocins com a material constructiu.

Bibliografia: SENENT 1923, ps. 723-724; FLETCHER i ALCÁCER 1956, p. 143; TARRADELL 1973, ps. 91-92, núm. 1; RIPOLLÉS 1976, p. 263, núm. 110; MOROTE 1979, p. 148; FERRERES i LLATJE 1986, p. 9; ROSAS 1987, p. 155; ARASA 1990, p. 22, figs. 2A-2B.

Im[p(erator) Ca]e[sar]
[divi] Ner[va]jez
[fil(ius)] Ner[va]
[Traianus Aug(ustus)]
5 CL [--.

Segons la interpretació de l'epigrafista alemany H. Dessau, es tractaria d'un miliari de l'emperador Trajà (97-117). L'última línia conservada del text apareix incompleta, cosa per la qual la xifra que aquest llegia podria haver estat més alta. Del text original, en faltarien alguns títols i potser la forma verbal *restituít*, que trobem en altres miliaris del mateix emperador.

Hi ha dos aspectes destacats en la restitució del text que féu H. Dessau: la poca extensió de les línies, cinc, amb un total de lletres per línia que oscil·la entre 8 i 11, i el fet que a la cinquena línia aparega ja el numeral corresponent a la milla, cosa que suposaria que es tracta del final del text. Els documents amb què comptem per a comprovar la lectura proposada són els mateixos que degué utilitzar aquest autor: les dues fotografies que publicà J. J. Senent, en les quals les lletres apareixen repassades amb guix, sense que la lectura resultant siga necessàriament la més correcta. Tampoc no hi ha seguretat, bo i que parega la cosa més raonable, que l'única línia que apareix en la primera d'aquestes fotografies es corresponga amb la primera línia de la segona fotografia.

En la primera de les fotografies hi ha vestigis d'una sola línia, en la qual hom pot llegir clarament IM, amb I *longa*;¹⁷³ amb aquest començament podem

LARV, 6 = CIL, II, 4051; LARV, 7-8 = CIL, II, 4050; LARV, 16 = CIL, II, 4049. Caldria afegir-hi una altra notícia no confirmada sobre una inscripció d'aquesta localitat: LLORENTE 1887, p. 124.

172. ESCOLANO 1611, col. 628.

173. Sobre l'aparició de la I *longa* en el CIL, II en posició inicial, *vid.* RODRÍGUEZ ADRADOS 1971, ps. 163-164.

suposar que, en efecte, ens trobem davant l'inici del text, segons l'encapçalament habitual dels mil·liaris de Trajà. La resta del text conservat resulta visible en la segona de les fotografies publicades per l'arqueòleg alacantí. De la primera línia es veu una lletra que podria ésser, efectivament, una E, com apareix en la restitució del text proposada per H. Dessau, i no una L, com podria interpretar-se a partir de la fotografia; com que desconeixem la distància que hi ha entre les dues primeres lletres que apareixen en la fotografia i aquesta E, suposant que totes tres pertanyen a la mateixa línia, sembla difícil saber si el text aniria abreujat, com interpretà H. Dessau, o si, al contrari, apareixeria desenvolupat.

A la línia 2 es veu el que sembla una N, seguida d'una E i d'una P, que podria haver estat en realitat una R, com s'indica en la restitució vista; després d'un espai buit hom pot llegir una A que no apareix repassada amb guix, i a continuació un traç horitzontal del que podria ésser una E. Sembla, doncs, que pot considerar-se vàlida la restitució proposada, en la qual llegim *Nervae*, en genitiu, corresponent a la filiació, cosa que resulta de gran importància per a la distribució de línies. A la línia 3 es veu un primer signe, difícil de reconèixer: dibuixat amb guix, apareix el que podria ésser una G, però aquests traços insegurs podrien amagar una N, com interpretà H. Dessau; a continuació hom pot llegir una E, i després una P repassada que pot correspondre en realitat —com ocorre en la línia anterior— a una R. El fet que la primera lletra d'aquesta línia siga una N o una R és decisiu, ja que en el primer cas podria restituir-se *Nerva*, mentre que en el segon ens podríem trobar amb el títol *Germanicus*.¹⁷⁴

Continuem, però, amb la lectura proposada. A la línia 4 hom no pot llegir cap lletra, però podem seguir la restitució proposada, amb un text d'onze lletres que s'ajusta bé a l'extensió que trobem a les línies anteriors. Per últim, a la línia 5, hom pot llegir una gran L dibuixada amb guix i, abans, el que sembla una C sense repassar, d'aparença excessivament gran i massa tancada per la part superior. Aquestes lletres foren interpretades com un numeral, CL, que podria haver estat més alt si hi haguessin seguit uns altres signes. Però, si seguim el formulari que amb poques variants apareix en els mil·liaris d'aquest emperador,¹⁷⁵ veurem com falta encara una bona part del text: «*Germanicus, Pontifex Maximus, Tribunicia Potestate, Consul [...]*», a més dels numerals corresponents a aquests títols, la possible inclusió d'uns altres¹⁷⁶ i la referència final a l'obra efectuada.¹⁷⁷ L'aparició de la xifra corresponent a la milla a la cinquena línia

174. Aquest títol el rebé amb el seu pare Nerva a les acaballes de l'any 97, en commemoració de llur victòria sobre els sueus: CAGNAT 1914, p. 193.

175. Sobre la cronologia de *M. Vlpus Traianus* vid. PIR, 1, III, 475. Quant al formulari que apareix en els mil·liaris hispànics d'aquest emperador, vegeu alguns exemples particularment ben conservats entre els aplegats al *CIL*, II, 4667, 4672, 4677, 4679, 4684, 4685, 4898, 4914, 4933, 6206.

176. A *CIL*, II, 4781, apareix el sobrenom *Dacicus*; a *CIL*, II, 4933, apareix el títol *Imperator*; *CIL*, II, 4672, apareix el de *Pater Patriae*.

177. La fórmula utilitzada per denominar els treballs efectuats a les vies en els mil·liaris d'aquest emperador adopta diferents formes: la més corrent és *iterum restituit* (*CIL*, II, 4667, 4672, 4679, 4684, etc.) seguida directament del nombre corresponent a la milla; en algun cas s'interposa l'abreviatura *m(ilia) p(assum)* (*CIL*, II, 4685); en altres s'especifica la ciutat des de la qual s'inicia la numeració: *iterum restituit a Complutum* (*CIL*, II, 4913); una altra fórmula, en ocasions també seguida del nom de la ciutat, és *iter fecit Augustob(ri)ga* (*CIL*, II, 4898); en algun cas s'utilitzen els dos verbs ensem: *fecit et restituit* (*CIL*, II, 4933, 4934); finalment, en una ocasió apareix una complexa fórmula: *vias vetustate corruptas refecit et restituit* (*CIL*, II, 4725).

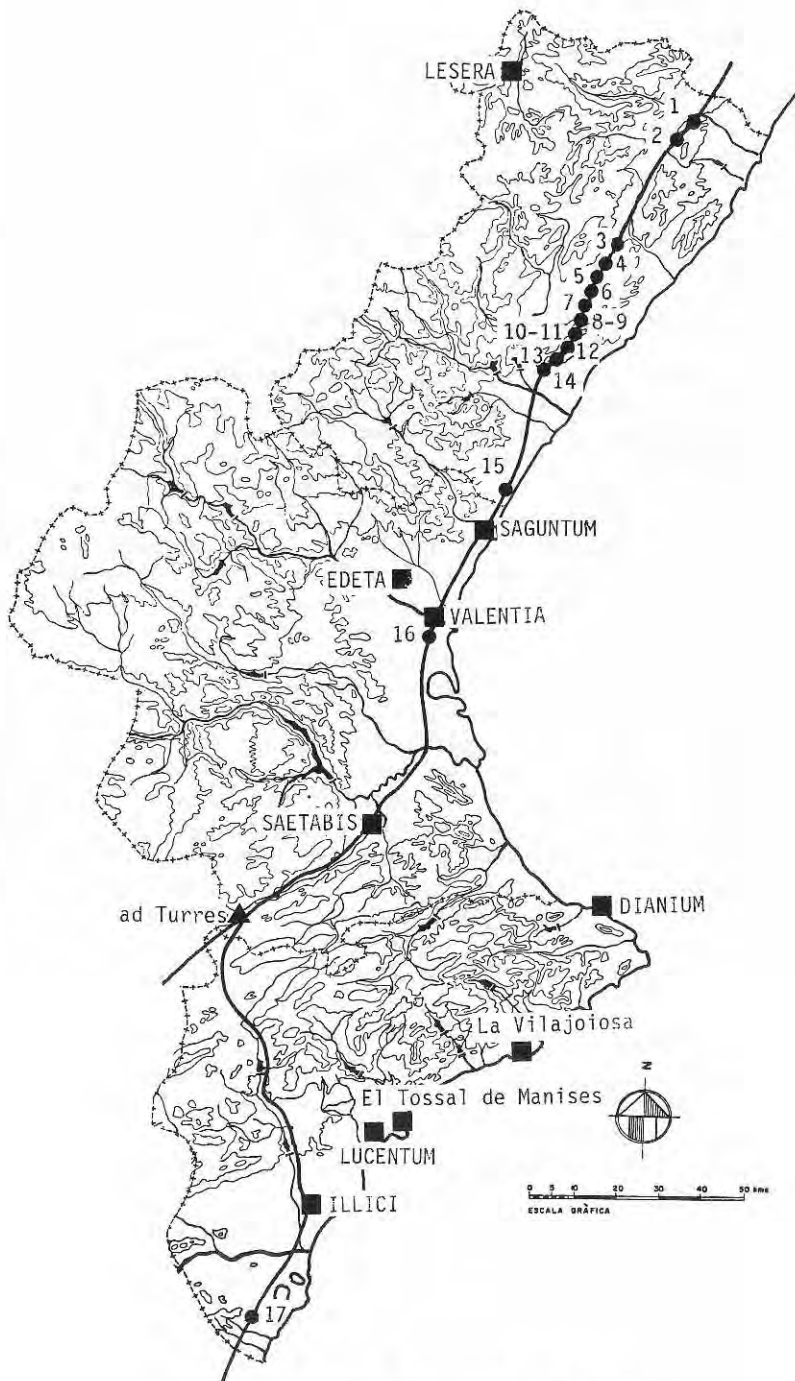

Fig. 1. Traçat de la Via Augusta al País Valencià

resultaria, si més no, anòmala; de fet, aquest hipotètic numeral podria correspondre al títol *Germanicus*.

Segons el nombre de paraules abreujades que incloem en la restitució del text, variarà també el nombre de línies que hi ha entre la línia cinquena i la darrera, en la qual degué figurar la referència corresponent als *milia passum*, però difícilment aquestes deuen ser menys de 3 (entre 3 i 4). Un text més curt, molt diferent del que apareix a la majoria dels mil·liaris hispànics de Trajà, fóra inusual. En conseqüència, sembla difícil admetre com a segura la lectura del numeral corresponent a la milla.

2. La Jana

lám. II

Fins a l'any 1979 es trobava a la vora esquerra de la carretera de Sant Mateu a la Jana, en la partida de la Bassa Llaurans, a 1,5 km del poble, tot just en el punt on el camí vell de Sant Mateu —la Via Augusta— s'ajunta amb la carretera per a seguir un mateix traçat fins a la Jana. En aquest any fou traslladat al poble, on es conserva clavada a terra en el carrer Sant Francesc, al costat de l'església.

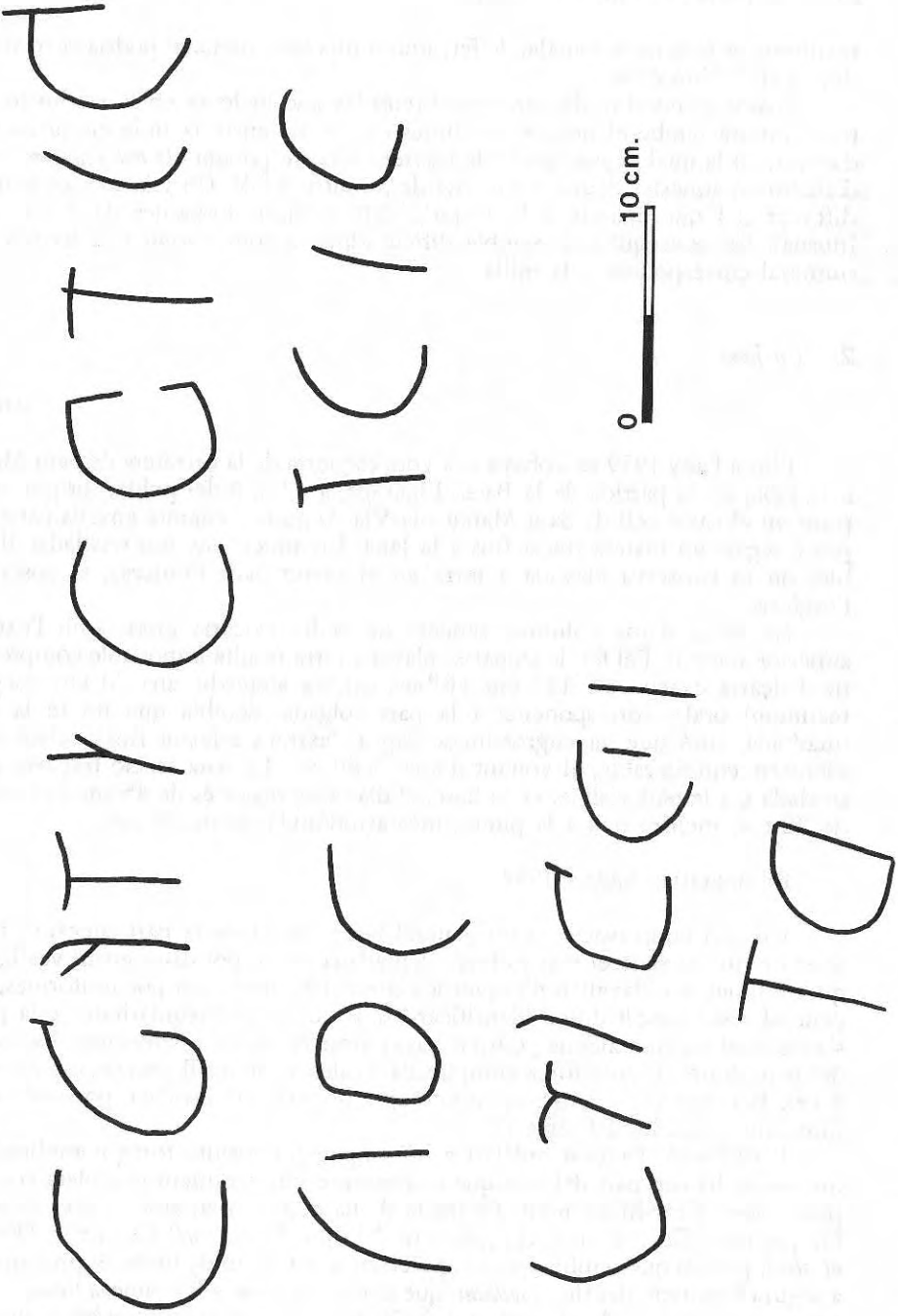
Es tracta d'una columna sencera de pedra calcària grisa, amb l'extrem superior apuntat. Pel fet de trobar-se clavada a terra resulta impossible comprovar-ne l'alçària exacta: als 115 cm visibles caldria afegir-hi uns 70 cm —segons testimoni oral— corresponents a la part colgada. Sembla que no té la base quadrada, sinó que va engrossint-se cap a l'extrem inferior fins a abastar un diàmetre considerable, al voltant d'uns 70-80 cm. La seua secció transversal és ovalada i, a la part visible, en la base, el diàmetre major és de 45 cm, i el menor de 32 cm, mentre que a la punta, més arrodonida, és de 30 cm.

Bibliografia: ARASA 1988.

La seua conservació és en general bona, llevat de la part superior, on la zona en què apareix el text és força degradada. Hom pot distingir-hi vestigis de quatre línies que davallen d'esquerra a dreta. Els signes són poc uniformes, i en general resulta molt difícil identificar-los, ja que a les irregularitats de la pedra s'afegeix el fet que alguns podrien haver estat repassats i deformats. La lectura del text, doncs, resulta força complicada. L'alçària de les lletres oscil·la entre 5 i 8 cm. Els trets paleogràfics apunten cap a una datació tardana, possiblement a moments avançats del segle IV.

L'atribució d'aquest mil·liari a un emperador resulta força complicada, ja que no hi ha cap part del text que es conserve suficientment completa com per poder identificar-hi un nom. Es tracta d'una dedicatòria, amb el text en datiu. No pot identificar-se un encapçalament del tipus *Imp(eratori) Caes(ar)is* o *D(omino) n(ostro)*, però sí que sembla que hi apareixen una relació de títols. Si prenem com a segura l'aparició del títol *Gothicus*, que podria llegir-se a la primera línia, o fins i tot entre la 2 i la 3, el nom que hi apareix podria correspondre a diversos emperadors a partir de Claudi II (268-270), tot i que per la paleografia caldria

Fig. 2. Calc del miliari de la Jana

pensar en un emperador del segle IV, potser entre Constantí I (337-340) i Valent (364-378).

3. *Les Coves de Vinromà*

En un manuscrit d'A. Sales amb data del 1766, titulat *Crítica del Papel del Dr. Josef Ríos, rector de Cullera, sobre el Hadrian, que otro explicó*, donat a conèixer recentment per J. Corell, en què l'autor, cronista de València i amic de Gregori Mayans, s'ocupa, entre altres qüestions, de les vies romanes i dels miliaris que s'havien trobat en territori valencià, apareix la següent referència: «*Continuando esta vía Pretoria, delante de las Cuevas de Aben Romà, se encontró una columna redonda, oi caída i destrozada, i le quedan estas letras:*

TRIVNIC· POTESTATE XXXIII·
VIA AVGVSTA
CCLXXVIII·

que copió su médico el Dr. Josef Crespo i me embió su dibujo en 15 de noviembre 1753. I es sin duda millar, si Estrabón i Plutarco nos guiaron bien, como creo, describiendo las vías.»

Alguns anys més tard, el 1795, A. J. Cavanilles es referirà de nou a un miliari d'aquesta localitat: «*En frente de las Cuevas había una piedra miliar con estas letras VC / MLXX (algo alterada se veía la segunda letra de la última línea, y parecía L. Si tal fué en realidad, la inscripción marcaría 70 millas o 17 leguas desde Valencia hasta las Cuevas), que destruyeron los labradores para hacer piedras de amolar.»*

Aquesta darrera precisió ens permet deduir que el material en què devia estar treballat era marès. El fet que el mateix A. J. Cavanilles diga que el miliari havia estat destruït podria fer pensar que possiblement no degué arribar a veure'l, i que el va conèixer per comunicació d'algú, tot i que aquesta qüestió queda forçosament insegura. Per això, i també pel fet que el text que dóna l'il·lustre botànic pot interpretar-se com un extracte de la lectura més completa que ens proporciona el metge J. Crespo, crec que en realitat deu tractar-se del mateix miliari, amb dues versions del seu text, més completa la més antiga i molt parcial i extractada la més recent.

Amb posterioritat, P. Madoz, el 1846, cita aquest miliari en la veu «Cabanes», del seu diccionari, i crea una certa confusió sobre el seu origen: «*De la lápida miliaria que se halla sobre este camino romano cerca de las Cuevas, se han copiado las letras V. C. M. L. X. X.»*

Aquesta descripció incorrecta i el desconeixement de la citació d'A. J. Cavanilles van fer que E. Hübner en digués: «*Prope Cabanes extare fragmentum ita inscriptum V C M LXX affirmat auctor ignotus apud Madoz. [...]*»

El 1916 R. Huguet afegeix:

«*Resulta también de nuestras indagaciones, que a poco más de dos kilómetros de Cuevas de Vinromá, hay, junto al camino del Estado, la que los naturales llaman piedra llarga, de la cual dice la tradición que fué puesta en el lugar donde hoy se halla cuando construyeron el Arco de Cabanes. Un puente levantado cerca de dicha piedra es nombrado "el pont de la pedra llarga"; y la partida de terreno inmediata a la piedra también recibe el nombre de ésta.*

«En la actualidad no existe de la piedra sino la parte baja, por desgastes y mutilaciones que a sufrido, pero no recuerdan los que la vieron en mejor estado que tuviera inscripción alguna. Por lo pensamos si esta piedra será cosa distinta del miliario con siglas y números romanos que vió y ita Cavanilles.»¹⁷⁸

Finalment, D. Fletcher i J. Alcácer fan veure la confusió existent sobre l'origen d'aquest miliari. En l'actualitat en desconeixem la localització.

Bibliografía: CAVANILLES 1795, I, ps. 68-69; CORTÉS 1836, III, ps. 68-69; MADDOZ 1846, V, p. 16; CIL, II, 4951; MIRALLES 1868, p. 13; MUNDINA 1873, p. 157; LLORENTE 1877, p. 276, nota 1; BALBÁS 1892, p. 39; HUGUET, s/a., p. 185; D. 1916, p. 117, nota 1; BLÁZQUEZ I BLÁZQUEZ 1925, p. 14; FLETCHER 1976 i ALCÁCER 1956, p. 142; TARRADELL, 1973, p. 92; RIPOLLÉS 1976, p. 248, núm. 58; MOROTE 1979, p. 148; ARASA 1990, p. 22; CORELL, en premsa.

La part conservada en la versió que ens proporciona A. J. Cavanilles sembla correspondre a les dues darreres línies del text, on figuraria el nom de la via i la xifra corresponent a la milla. Sobre aquesta base és possible formular-ne una hipòtesi de restitució parcial, substituint el primer numeral de la xifra corresponent a la distància en milles, una L, per una C, tal com ja proposà A. Blázquez i ha mantingut J. G. Morote, encara que amb interpretacions diferents sobre el número final; aquest darrer autor completa la xifra total com CXXV, ja que s'ajusta més als seus càlculs:

[Via Aug(usta)
p(assum)] m(ilia) CXX [...]

La diferència existent entre aquesta lectura i la de les dues darreres línies de la versió de J. Crespo és certament mínima: caldria substituir en aquella el primer signe corresponent a la xifra per la M de *milia* i afegir davant *passum*. Tindríem, d'aquesta manera, el numeral CLXXXVIII, el qual, segons veurem més endavant, sembla excessiu per a aquest lloc. Una restitució més ajustada als càlculs que hom pot fer en relació amb els numerals conservats en altres miliaris (núms. 1 i 14) podria quedar com a CXXVIII. Completant aquesta versió amb la primera línia coneguda en la de J. Crespo, el text d'aquest miliari podria quedar de la següent manera:

[---]
Tribunic(ia) Potestate XXXIII
Via Augusta
p(assum) m(ilia) CXXVIII

Pel que fa a la menció de la potestat tribunicia, quatre són els emperadors que arribaren a exercir-la aquest nombre de vegades: August, Tiberi, Marc Aureli i Constantí el Gran. El miliari podria atribuir-se, doncs, a qualsevol

178. Aquest topònim pot associar-se amb l'existència d'un miliari, i encara és viu a l'hidrònim del barranc que travessa l'esmentat pont de la carretera moderna: el barranc de la Pedra Llarga. *Id.*, en aquest respecte, ARASA 1986, p. 45.

d'aquests emperadors. Tanmateix, ja que els dos primers compten amb un nombre més alt de mil·liaris en la Via Augusta, mentre que de Marc Aureli no en coneixem cap, i els de Constantí són força escassos, sembla més possible que aquest pertanyi també a un d'aquells. August exercí la TP XXXVIII els anys 11-12 d.C.¹⁷⁹ Com que la major part de mil·liaris d'aquest emperador daten de l'època de construcció d'aquesta via,¹⁸⁰ aproximadament entre els anys 8-2 a.C., no sembla molt probable aquesta atribució, tot i que August siga l'emperador de qui més mil·liaris es coneixen. Tanmateix, la cronologia general dels mil·liaris de Tiberi permet una interpretació més versemblant, ja que aquest emperador acomplí la tribunicia potestat XXXVIII els anys 32-33, quan la via, després de 40 anys de la seua construcció, podria haver començat a necessitar algunes reparacions. De fet, una bona part dels mil·liaris d'aquest emperador, entre els arreplegats al *CIL* II, poden datar-se d'aquesta època, quan Tiberi degué engegar un extens programa de refecció de la xarxa viària hispànica.¹⁸¹

4. Vilanova d'Alcolea

A. J. Cavanilles, després de parlar del mil·liari de les Coves de Vinromà, fa una breu referència a un altre sense especificar-ne la localització exacta: «*Mejor suerte le cupo a la (piedra miliar) que aun existe a la izquierda del camino real, muy cerca del sitio en donde se cruzan la senda que baja de la Sierra de Engarcerán y el camino de San Mateo.*»

Bibliografia: CAVANILLES 1795, I, p. 69; MOROTE 1979, p. 149.

Tot i que la referència d'aquest autor és poc explícita respecte a la seua situació en relació amb algun municipi concret, la localització d'aquest mil·liari, avui perdut, sembla que ha d'ésser en algun punt del terme municipal de Vilanova d'Alcolea, corresponent possiblement a l'encreuament del camí que des d'aquest poble es dirigeix cap a la Serra d'en Galceran —conegut en un primer tram amb el topònim de camí de les Bassetes— amb el camí ral, l'antiga Via Augusta (lám. X).

179. CAGNAT 1914, p. 180.

180. Cal fer esment d'algunes excepcions, com ara els mil·liaris *CIL*, II, 4868, datable els anys 11-12 per la menció precisament de la TP XXXIV, i *CIL*, II, 6344, datable els anys 12-13 per la menció de la TP XXXV.

181. *CIL*, II, 4905, es data els anys 14-15 per la menció de la TP XVI; *CIL*, II 4749, 4772, 4773, 4777, 4778, 4869, 4935, 4945, 4947, es daten els anys 32-33 per la menció de la TP XXXIV; *CIL*, II, 4883, es data dels anys 33-34 per la menció de la TP XXXV; *CIL*, II, 4712, 4715 es daten els anys 35-36 per la menció de la TP XXXVII.

*La Plana Alta*5. *Bell-lloc*

En un tossal de la partida de Benixió,¹⁸² situada a curta distància a l'est de la Via Augusta (làm. X), es va trobar una peça de marès rogenic del terreny amb una cara arrodonida que podria pertànyer a una columna mil·liària, les dimensions aproximades de la qual són 40 x 20 cm.¹⁸³

Bibliografia: BORT 1986, p. 1.

6. *La Vall d'Alba*

làm. III, 1

En les proximitats del mas de les Obreres, a la vora dreta de la via (làm. X) a uns 1.200 m de l'arc de Cabanes, hi ha encastada a la paret del marge del camí la part inferior d'una columna mil·liària de marès rogenic del terreny.¹⁸⁴ L'alçària de la part visible és de 25 cm, mentre que la seua amplària màxima és de 40 cm. La seua part superior és molt desgastada. Sembla trobar-se *in situ*, amb la base enterrada, però cal assenyalar el fet que la zona ha sofert en ocasions fortes revingudes de la propera rambla del Metge, les quals han obligat a la reconstrucció d'alguns marges.

Bibliografia: ANDREU 1985, ps. 13-14; BORT 1986, p. 1; ESTEVE 1986, ps. 248-249.

F. Esteve creu que aquest deu ésser el mil·liari de Galeri citat per P. A. Beuter (núm. 13), atès que no se'n coneix cap altre en les proximitats de l'Arc, el qual, com veurem més endavant, ha estat atribuït tradicionalment a Cabanes.¹⁸⁵

7. *La Poble Tornesa I*

làm. III, 2

Es troba situat a la vora esquerra de la senda dels Romans, uns 750 m al nord del riu de la Poble (làm. XI. Fou donat a conèixer per Morote el 1979, que

182. *Beniaixó* fou el topònim d'una de les dues alqueries musulmanes que apareixen citades en la carta de població de l'any 1250: BETÍ 1921, p. 297. *Vid.*, en particular, sobre els topònims aràbics de la zona GUICHARD 1973. En el lloc on es va trobar el fragment a què fem referència hi ha vestigis arqueològics que denoten una ocupació medieval.

183. El fragment es va trobar en una finca de J. Andreu, i es conserva a casa de J. García, de Bell-lloc.

184. La notícia em va ser proporcionada per V. Bort, d'aquesta mateixa localitat.

185. ESTEVE 1986, p. 251, cita un fragment de mil·liari a l'encreuament del camí de l'Estret amb la Senda dels Romans, però la pedra que hi reproduïx no em sembla que pertanyi a cap mil·liari.

va realitzar un sondeig a la via al costat del miliari i en descobrí la base. És de marès rogenic del terreny i està tallat prop de la base. La seua alçària visible és de 35 cm, mentre que el seu diàmetre, com que no és completament rodó, oscil·la entre 55-60 cm. La base és de forma aproximadament cúbica.

Bibliografia: MOROTE 1979, p. 149, làm. IV, 10; ESTEVE 1986, p. 251.

8-9. *La Pobla Tornesa II-III*

làm. IV

El cita A. J. Cavanilles per primera vegada el 1795: «*Parece que por esta [la Pobla] pasaba el camino romano de Valencia a Barcelona; lo cierto es que lejos de la Pobla, y casi a la extremidad de los cerros en que se terminan los montes hacia el norte, se conserva aun plantada perpendicularmente una de las piedras que los Romanos ponían para señalar las millas. Es de piedra de amolar roxiza y dura, de una sola pieza, sin inscripción ni letras, y su figura cilíndrica por espacio de seis pies hasta que junto al suelo que la sostiene empieza a ser cuadrada.*»

Bibliografia: CAVANILLES 1795, I, p. 55; MADOZ 1846, V, p. 16; BALBÁS 1892, p. 39; HUGUET, s/a., p. 187; MOROTE 1979, p. 149; ESTEVE 1986, p. 252.

Aquest miliari, conegut com el Piló dels Aiguamolls,¹⁸⁶ es conserva encastat en el marge d'un bancal situat a la dreta de la senda dels Romans (làm. XI). És de marès rogenic i conserva —contràriament al que hom ha dit sempre— vestigis d'alguns signes pertanyents possiblement a la inscripció, així com empremtes dels cops del martell en algunes zones. La seua alçària total és de 225 cm, 185 dels quals corresponen a la columna; el diàmetre d'aquesta és de 60 cm. La base és de forma aproximadament cúbica i l'amplària de la cara visible és poc superior als 60 cm.

En la mateixa paret on es conserva l'anterior miliari, hi ha una peça del mateix tipus de pedra que deu pertànyer a la base d'un altre. La part visible deu ser la corresponent a la cara inferior de la base, les dimensions de la qual són 58 cm d'alçària per 60 cm d'amplària. A l'esquerra del miliari sencer n'hi ha una altra que podria correspondre a la meitat de la base d'un altre miliari. Tanmateix, F. Esteve creu que aquestes peces devien ésser pujadors per als animals i els carros, i no pas parts d'uns altres miliaris.

10-11. *La Pobla Tornesa IV-V*

làms. V-VI, 1

L'any 1985, en unes obres il·legals d'extracció de terres d'una parcel·la a l'eixida de la Pobla Tornesa, entre la carretera de Vilafamés i la senda dels

186. ALVIR i altres 1986, p. 28.

romans, en la partida de la Font Seca, aparegueren dos mil·liaris que forenrencats per la màquina (lám. XI). El lloc exacte de la troballa és situat a la vora lreta de la via, el mur de contenció de la qual fou descobert per les obres, 25 m l NW d'un altre mil·liari (núm. 12) que es conserva a l'altra banda del amí.¹⁸⁷

Ambdós són de marès rogenic del terreny. El primer conserva part de la base i l'arrencament de la columna. La seua alçària és de 73 cm, 56 dels quals corresponen a la base, de forma aproximadament cúbica. L'amplària de la cara de la base que es conserva sencera és de 62 cm. La fractura longitudinal de la peça en el moment de l'extracció impedeix de conèixer el diàmetre exacte de la columna, que falta quasi en la seua totalitat. Com en el cas anterior, F. Esteve creu que aquesta peça pertany a un pujador i no devia ésser un veritable mil·liari.

El segon és trencat longitudinalment en dues parts; la part conservada correspon a la base de forma cúbica i a la meitat aproximada de la columna. La seua alçària total és de 175 cm, 68 dels quals corresponen a la base. L'amplària d'aquesta és de 62 cm, mentre que el diàmetre de la columna és, en el seu inici, de 58 cm i decreix cap a la part superior. La part corresponent a la columna presenta una doble fractura vella: una de longitudinal en la mateixa zona per on fou trencada de nou per la màquina, i una altra d'obliqua en la seua part superior. Aquesta darrera presenta una disposició irregular i afecta l'última línia del text, de la qual es conserven algunes lletres:

ESTEVE 1986, p. 258; ARASA I VICENT 1986, ps. 251-252, lám. I; ARASA 1987; ARASA 1990, p. 22, fig. 2C.

[---]
Via A [ug(usta)]---

La lletra és molt regular i de bona factura. La primera, l'única conservada sencera, té 8,5 cm d'alçària. El solc és ample, entre 0,5 i 0,8 cm.

Hom pot llegir amb claredat la paraula *Via*. A continuació de la darrera lletra d'aquesta es veu l'inici d'un traç inclinat que pot correspondre a una A, cosa que s'adiria amb l'inici de l'apellatiu *Augusta*. A la part superior esquerra de la V, tot just en la mateixa línia de fractura, hom pot veure una petita mosca que sembla correspondre a l'extrem inferior esquerre del traç d'una lletra, que d'aquesta manera seria la primera de la penúltima línia. Ens trobem, doncs, amb un mil·liari en què la fórmula final degué ésser semblant a la utilitzada en altres casos, tal vegada amb la menció dels *m(ilia) p(assum)* a continuació.

La superfície de la columna del mil·liari més complet conserva perfectament visibles les empremtes produïdes pels cops del martell. Aquest fet, juntament amb la bona conservació de les lletres que hi resten, fa pensar en una curta exposició del mil·liari a la intempèrie i a l'acció humana. Pel que fa a l'aspecte cronològic, la bona factura de la lletra aconsella una datació d'època de l'alt imperi.

187. Una visita de l'antic bancal on aparegueren aquests mil·liaris, com a fons d'una fotografia del mil·liari citat, es pot veure a MOROTE 1979, lám. I, 2. La notícia de la troballa d'aquests nous mil·liaris em fou proporcionada per S. Castellet, de la Poble Tornaesa.

F. Esteve creu que aquest miliari devia ser *in situ* i que seria el propietari de la finca qui el desplaçaria del seu lloc i el colgaria, i en dedueix que podria tractar-se d'un altre de citat per R. Huguet, que suposadament desaparegué l'any 1868. Com veurem a continuació, però, aquest podria ésser el miliari que el mateix R. Huguet dóna a conèixer en la mateixa obra com a descobriment propi i que sembla correspondre al núm. 12.

12. *La Pobra Tornesa VI*

lám. VI, 2-3

A l'obra de C. Sarthou, R. Huguet arplega una interessant notícia que creiem que es refereix a aquest miliari: «[...] en el año 1868 formóse un expediente en averiguación de quién fué el autor de la sustracción de una piedra miliaria que había cerca de la Puebla Tornesa, en el camino que desde este lugar conduce a Villafamés. Tal miliario era seguramente uno de los referidos por Cabanilles. Las diligencias entonces practicadas en busca del miliario no dieron ningún resultado y de él no ha vuelto a saberse nada desde los primeros días de diciembre de 1867, en que fué seguramente arrancado del sitio en que se hallaba. (Los datos aquí transcritos están tomados directamente del expediente que entonces se formó, el cual se guarda en el Archivo de la Comisión de Monumentos de la Provincia). Dicho miliario, al parecer, carecía de inscripción [...]»¹⁸⁸

Possiblement es tracta del miliari trobat per R. Huguet l'any 1912: «[...] en una excursión realizada los últimos días de octubre de 1912, pudimos comprobar personalmente la existencia de otro miliario romano, incompleto y sin inscripción legible, enclavado junto a la senda dels romans [...]. Consta de una base cuadrada y del arranque de una columna desmoronada, se halla a unos dos kilómetros de Puebla Tornesa y parece que del mismo no se haya hecho aún ninguna mención. Constituye otra prueba del trazado de una vía romana que desde Borriol iba directamente a Cabanes.»

És situat a 25 m dels anteriors, a la vora esquerra de la via (lám. XI). És de marès rognoc. Les seues dimensions són: 130 cm d'alçària, 72 dels quals corresponen a la columna, de secció ovoide, i 60 cm de diàmetre major, i 58 cm a la base cúbica, l'amplària de la qual és de 64 cm. No conserva vestigis d'inscripció.

Bibliografia: HUGUET, s/a., ps. 207-208; MOROTE 1979, p. 149, lám. I, 2; ESTEVE 1986, p. 257.

13. *La Pobra Tornesa - Borriol*

Aquest miliari, actualment desaparegut, s'ha atribuït tradicionalment a Cabanes, però una lectura acurada del text de P. A. Beuter –l'únic autor que el va veure– permet replantejar la qüestió del lloc de la troballa. En efecte, tot

188. HUGUET, s.a. p. 187. La notícia és imprecisa i podria tractar-se d'una confusió. D'altra banda, F. Esteve no cita la segona referència de R. Huguet, que segons la meua interpretació cal atribuir a aquest miliari.

parlant de l'arc de Cabanes, el nostre cronista planteja la hipòtesi que aquest monument fou construït per commemorar una victòria de l'exèrcit romà sobre el cartaginès, la qual s'hauria renyit en el pla on aquest s'alça. Així, a la primera edició de la seua *Crònica*, l'any 1538, diu referint-se a aquesta hipotètica batalla: «E segons les conjectures, és de pensar que fon est cas en lo pla de Cabanes, on se troba un arc gran d'esta forma. *I en la vall que està entre Borriol i la Pobleta està una columna gran derrocada en lo camí. [...]* Per esta altra part los africans assentaren los seus reals en diversos temps en lo pla de Castelló de la Plana, i entre aquest pla i lo pla de Cabanes, on està l'arc, *està la vall de la Pobleta, on se troba la columna que conforma ab l'escriptura de Lívio, que diu que entre los dos reals dels enemics estava una vall espessa de arboreda, on posaren los romans la celada [...]*»

Més endavant, a la segona edició d'aquesta obra, el 1546, ja traduïda al castellà, amplia i concreta aquesta notícia: «*Estavan los cartagineses en dos partes, el primer real estava a seis millas del segundo real que de nuevo pusieron delante los Romanos, y estava un valle en medio de mucha espessura, como parece claramente, que entre el llano de la Plana, y el llano de Cabanes, donde está el arco grande, está entremedias el valle que se dize de Burriol a la Pobleta, do se halla una columna en la espessura de un bosquezito. Y en memoria desto se hizo el arco grande, y magnifico en el llano de Cabanes, donde estava el real que primero se tomó. Y en el valle donde se puso la celada se puso una columna de jaspe con unas letras que diessen deste hecho razón a los que por allí passaren. Queda hasta hoy el arco, mas no se hallan en él letras algunas. Queda la columna derribada en el camino y quebrada, y por el tiempo las letras están quebradas y en parte rayadas, solamente se pueden leer estas*

GALERIO VALE-
RIO MAXIMIA-
NO VAM

Tienen el nombre, del Emperador Galerio Maximiano, compañero de Constanccio Chloro; mas no sabemos que este Emperador tuviese cargo de España, sino su compañero, y también por dezirse Valerio, como no se nombró del Emperador aquel, parece que sea de otro esta memoria. Ya pudiera ser que andando los tiempos mandara poner allí este Emperador aquella memoria, como quizá en el lugar do se hizo el primer salto sobre el real de los Carthagineses, mandó poner el Emperador Nero aquel arco por memoria [...]»

Resulta evident que l'autor en cap moment no diu que el miliari fou trobat prop de l'arc, i, per tant, a Cabanes. Les dues referències que apareixen a l'edició del 1538, així com les que apareixen a la del 1546, són ben explícites. El lloc on P. A. Beuter va veure el miliari deu estar situat entre els termes municipals de la Poble Tornesa i Borriol, possiblement en el paratge conegut com les Costes de la Poble (làm. XI). Les tres darreres lletres apareixen impreses amb traços discontinus, com indicant que la seua lectura no era segura.

Pel que fa al material de què estava fet, la citació de P. A. Beuter no pot ésser considerada fiable, ja que ens diu que era de jaspí, denominació que utilitza en altres casos d'inscripcions conservades, el suport de les quals és un altre tipus de pedra.¹⁸⁹

G. Escolano, el 1611, interpretà d'aquesta mateixa manera la qüestió del

189. És el cas de la inscripció CIL, II, 4052, conservada a Morella, que el cronista ens diu que era «de jaspis groller», quan en realitat el seu suport és pedra calcària.

lloc on es va trobar el miliari: «*Añade Beuter, que en aquella valle de Burriol, donde armaron los Romanos la emboscada, levantaron una columna de jaspe con letras, que hoy día se ve derribada por el suelo en el camino, y de su letrero, solo reservado de la boca del tiempo el pedaço siguiente:*

GALERIO VALERIO MAXI / MIANO.»

Com podem veure, el text que reproduïx aquest autor omet les tres darreres lletres, que en la lectura de P. A. Beuter apareixien amb traços discontinus, com insegures.

Quan A. Valcárcel visità la comarca l'any 1790 degué veure el miliari que es conserva a prop de l'arc (núm. 6), pensant que es tractava de l'esmentat pel nostre cronista, de manera que en la seua referència apareix ja una atribució equívoca: «[...] en las inmediaciones del arco puso Marcio una columna que diese razón de aquellos hechos, la cual aunque mutilada se conservaba en su tiempo [...]»

Aquesta interpretació serà recollida posteriorment per E. Hübner: «*Prope arcum Romanum ibi servatum titulum miliarium extitisse ita inscriptum [...]*»

D'aquesta manera tots els autors posteriors arplegaran aquesta procedència errònia del nostre miliari. F. Esteve, que, com hem vist, creu que aquest miliari podria ésser el del Mas de les Obreres (núm. 6), cita, en canvi, un fragment de marès amb una cara arrodonida trobat al Coll de la Pobla que creu que podria ésser part d'un miliari.¹⁹⁰

Bibliografia: BEUTER 1538, f. 39; ID., 1604, ps. 105-106; ESCOLANO 1611, cols. 623-624; LARV, p. 28; MASDEU 1820, p. 115, núm. 1594; MIRALLES 1868, p. 35; CIL, II, 4950; ANDREU 1955, p. 138; FLETCHER i ALCÁZER 1956, p. 142; ANDREU 1970, p. 14; TARRADELL 1973, p. 92; RIPOLLÈS 1976, p. 245, núm. 50; MOROTE 1979, p. 149; ESTEVE 1986, p. 248; ANDREU 1988, p. 44; ARASA 1990, p. 23.

Segons ja indicà el mateix P. A. Beuter, el miliari s'ha d'atribuir a l'emperador Galeri, el nom del qual fou objecte de la *damnatio memoriae*. Aquest fou nomenat cèsar l'any 293, i fou august a Orient des de l'abdicació de Dioclecià, l'any 305, fins a la seua mort el 311.¹⁹¹ La manca de títols no ens permet precisar la data de la seua erecció. Cal assenyalar, però, que en els casos de textos incomplets i no conservats resulta en ocasions difícil distingir entre el nom d'aquest emperador i el del seu nebot Maximí Daia, emperador a Orient del 305 al 313.¹⁹² La diferència entre els noms d'ambdós emperadors era, en efecte, mínima: Galeri era enomenat *C. Galerius Maximianus*, mentre que Maximí Daia rebia el nom de *C. Galerius Valerius Maximinus*. Aquesta diferència, que devia ésser evident entre els funcionaris de les oficines imperials, sembla no restar tan clara entre les autoritats locals,¹⁹³ car almenys en els miliaris es fa palesa una certa

190. ESTEVE 1986, p. 261.

191. Sobre el nom i la cronologia de l'emperador Galeri *vid.* PLRE, I, ps. 574-575.

192. *Vid.* també PLRE, I, p. 579.

193. Un exemple d'aquest fenomen és el cas de dos miliaris trobats prop de Castro Urdiales: FITA 1908, ps. 467-468, núms. 6-7, atribuïts pel seu editor a Galeri, però que podrien correspondre en realitat a Maximí Daia: SILLIÈRES 1976b, p. 50.

nseguretat sobre els elements i les titulacions que componen els noms oficials d'aquests dos emperadors, així com en llur ordre.¹⁹⁴

Els mil·liaris de Galeri són escassos a Hispània: als tres que li atribueix el *CIL*, II,¹⁹⁵ caldria afegir-hi —sense fer-ne un repàs exhaustiu— els dos de Castro-Urdiales que li atribueix F. Fita, un altre de Sòria i els de Barcelona.¹⁹⁶ D'aquests, només en un de Barcelona i en el de Sòria la integritat del text permet una datació del període en què aquest fou august a Orient. La seua datació entre el 305 i el 311, doncs, sembla segura.

La presència de mil·liaris de Galeri i Maximí Daïa a Hispània ha de tenir força una explicació semblant, car ambdós van exercir la seua activitat a Orient. El fet que es dedicaren monuments a Occident a un cèsar que exercia la seua activitat a Orient era freqüent abans del 307.¹⁹⁷ Els mil·liaris de Galeri en què aquest apareix tot sol quan encara era cèsar —datables, per tant, entre el 293 i el 305— encaixarien, doncs, en aquest context.¹⁹⁸ Els dedicats a Galeri August —datables, en conseqüència, entre el 305 i el 311— podrien incloure's igualment en aquesta mateixa conjuntura històrica,¹⁹⁹ en els primers moments de la segona tetrarquia, com és el cas més segur del mil·liari de Sòria. Resultaria més difícil, però, donar explicació a la seua presència en el període que segueix la mort de Constanci Clor l'any 306, sobre el qual hi ha un notable silenci de les fonts pel que fa a Hispània.²⁰⁰ Sense descartar una datació entre el 305 i el 307, P. Sillières panteja la possibilitat de datar en aquesta època l'erecció del mil·liari de Maximí Daïa trobat a La Cerradura (Jaén), quan la divisió de l'imperi obliga a establir aliances entre els diversos governants. Un gest polític de qui governà Hispània en aquell moment, possiblement Constantí, tot responent a un pacte amb Maximí Daïa, cèsar d'Orient, permetria explicar el perquè d'una dedicatòria a un governant llunyà desconegut de la població.²⁰¹

194. La inseguretat en la fixació del nom de Galeri es fa palesa, per exemple, en els casos d'altres mil·liaris: a *CIL*, II, 4861, és anomenat *G. Galerio Maximiano*, mentre que a *IRC*, II, 179, és anomenat *C. Valerio Maximiano*. També en el cas de Maximí Daïa s'observa una certa vacil·lació en la fixació del seu nom: en el mil·liari de La Cerradura (Jaén) s'anomena *Flavio Valerio Maximino*: SILLIÈRES 1976b, ps. 45-46. També Galeri rebrà aquest mateix prenom en algunes inscripcions africanes: *CIL*, VIII, 22412 i 22520 = 10413. Un exemple de falta de coherència en un mil·liari de la primera tetrarquia, en concret sobre les datacions que proporcionen les diferents titulatures, el tenim a CHIC 1974.

195. A més d'aquest, tenim *CIL*, II, 4819 i 4861.

196. JIMENO 1980, núm. 138; *IRC*, I, 171, 172a i 179.

197. SESTON 1946, ps. 241-247.

198. El nostre mil·liari és atribuït per E. Hübner, com ja hem vist, a aquest primer període, aparentment sense cap raó, atès el caràcter força incomplet del text. Altres tres mil·liaris atribuïts a Galeri César són *CIL*, II, 4819, *IRC*, I, 171 i 179 (aquest darrer amb dubtes). També encaixaria en aquest context un mil·liari reutilitzat de Sòria: JIMENO 1980, núm. 137, en què apareixen conjuntament els dos cèsars: Constanci Clor i Galeri. La conservació parcial dels textos dels altres mil·liaris dedicats a Galeri César: *CIL*, VIII, 10042, 22476, 22526; *CIL*, XII, 5663; *CIL*, XIII, 9087.

199. És el cas del mil·liari *IRC*, I, 172a, en el qual els seus editors llegeixen el títol *Aug(usto)*, i també del de Sòria: JIMENO 1980, núm. 138, en què —a més d'aquest títol— apareix el v consolat de Galeri, corresponent a l'any 305, que representaria la primera sèrie d'aquestes dedicatòries després del seu nomenament com a august.

200. Vegeu una aproximació a BALIL 1967. Posteriorment, una revisió del tema a BASTIEN 1976.

201. SILLIÈRES 1977a, ps. 47 i ss., amb una síntesi sobre les diferents hipòtesis existents envers el problema del govern d'Hispània en aquesta fosca època que s'estén fins a la victòria de

La presència de mil·liaris de Galeri a Hispània en aquesta confusa època —amb l'expressa dedicatòria com a august— podria trobar una explicació semblant, encara que resulta més probable la seua erecció en els primers moments de la segona tetrarquia, abans de la mort de Constanci Clor i de la proclamació del seu fill Constantí com a august per les tropes del seu pare. En qualsevol cas, l'autoproclamació de Maximí Daia com a august el maig de l'any 309, entrant en rivalitat amb Galeri, sembla que permet establir una data prudent com a límit per a justificar la presència de mil·liaris seus a Hispània.

14. Borriol

làms. VII-VIII

Fou trobat per A. Sales el 25 de setembre de 1753, que el va veure «*bechada en el suelo delante la Hermita de S. Vicente de Borriol*». A. Valcárcel, el 1790, afegí que el lloc de la troballa fou en realitat un altre, situat a una llegua d'aquesta població (làm. XI): «*Los tres pedazos de piedra señalados con los números 44, 45 i 46 se encontraban en la ermita de San Vicente. Sin embargo, se sabe que estuvieron mucho tiempo caídas y arrojadas en el camino que va a la Puebla desde Borriol a distancia de una legua de esta población. Los tres pedazos componían un miliario romano, que tendría de diámetro dos palmos y medio, y unidos de altura quince palmos valencianos.*»²⁰²

Els tres fragments romangueren molts anys a l'ermita de Sant Vicent, d'on foren traslladats al Museu de Belles Arts de Castelló. Actualment es conserven en un jardí del carrer Colom de Borriol. Són de marès rogenç, i un dels fragments pertany a la base, de forma cúbica. El fragment que conserva la inscripció quasi sencera correspon a la part superior de la columna, i fa 115 cm d'alçària. La superfície inscrita és irregular. És trencat en l'extrem superior. En l'actualitat presenta una fractura que afecta l'inici de les tres primeres línies, les quals encara pogueren ésser llegides íntegrament per A. Sales i A. Valcárcel. Les lletres, bastant irregulars, presenten una alçària de 6,5-10 cm. La puntuació és triangular.

Bibliografia: SALES 1766 (FITA 1883, ps. 54-55); LABORDE 1811, p. 100, làm. 143, núm. 20; CEAN, 1832, p. 56; LARV, 44, 45, 46; MIRALLES 1868, p. 34; CIL, II, 4949; BALBÁS 1892, ps. 37-39; HUGUET s/a., ps. 186-187; BLÁZQUEZ I BLÁZQUEZ 1925, p. 14; FLETCHER i ALCÁCER 1956, ps. 141-142; TARRADELL 1973, p. 92; RIPOLLÉS 1976, ps. 243-244, núm. 46; MOROTE 1979, p. 149; BABILONI 1984, ps. 116-117; ARASA 1990, p. 23, fig. 3A.

Constantí sobre Maxenci al pont Milvi l'any 312. CHRISTOL i SILLIÈRES (1980) atribueixen el domini de les províncies ibèriques a Constantí des del moment de la mort del seu pare, Constanci Clor, el 25 de juliol de l'any 306. En aquesta mateixa línia, *vid.*, posteriorment, ARCE 1982, ps. 23-24.

202. Aquestes mides corresponen a uns 57,5 × 345 cm. Aquesta alçada extraordinària fa pensar que les tres peces devien pertànyer realment a més d'un mil·liari, cosa que es fa palesa a simple cop d'ull; *vid.* làm. VI, 2-3. La distància assenyalada, una llegua, correspon a uns 5,5 km; sobre el valor de la llegua, *vid.* MATEU Y LLOPIS, «llegua», GERV, 6, p. 241.

[Imp(eratori) Ca]es(ari) G(aio) Mesio
 [Q(uinto) Traian]o Decio
 [Invicto] Pio Felici Aug(usto)
 Dacico Maximo Pontific(i)
 5 Maximo, Tr<i>[b]uniciae
 Potestat <i>s II, Co(n)s(uli)
 II, P(atri) P(atriciae), Pr[o]co(n)s(uli) et Q(uinto) Herennio

Etruscio Mesio {N}Nobilis(imo)

Caes(ari). Via Aug(usta)
 10 [m(ilia) p(assum)]CIIX.

A la línia 5 el mot *tribuniciae* apareix incorrectament escrit, car la primera vocal és una V en lloc d'una I. De la mateixa manera, *potestatis* apareix amb la terminació *-es* en lloc de *-is*, com correspondria a un genitiu singular. L'aparició de la N duplicada a l'inici del mot *nobilis* ha d'ésser considerada com un error del lapicida. A la línia 7 apareix la menció del proconsolat, però no segueix la xifra corresponent, que sí que trobem en altres miliaris del mateix emperador. Finalment, la darrera línia apareix incompleta; l'última lletra és clarament una X i abans hi ha dos traços verticals, el primer dels quals és clarament d'incisió artiga; davant d'ells hi ha la part superior d'una C; una línia diagonal travessa aquesta lletra i la primera I, i això podria haver donat lloc a interpretar aquest signe com una X. La xifra corresponent als *milia passum* pot ésser, doncs, CIIX o CLIX.

El nom correspon a l'emperador Deci (249-251), tal i com ja assenyala A. Sales, amb qui apareix associat el seu fill Q. Herenni.²⁰³ Hi ha dues possibilitats a l'hora de comptar les potestats tribúniques d'aquest emperador, segons que hem prengem com a referència el dia que fou proclamat emperador per les tropes de Mèsia, o el dia de la mort de *Philippus* i de la seua consegüent proclamació pel senat, posterior a l'altra, i fixada entre l'1 de setembre i el 16 d'octubre.²⁰⁴ És per això que podria parèixer una contradicció el fet que figuren conjuntament la TP II i el COS II, si aquella comença a comptar-se des de la seua proclamació militar, anterior a la proclamació oficial pel Senat, ja que llavors hauria d'ésser la III. Quant al proconsolat, la xifra del qual no figura indicada, sí que apareix en altres miliaris del mateix emperador, i correspon a IIII.²⁰⁵ El nostre miliari, doncs, ha de datar-se l'any 250.

En els miliaris d'aquest emperador conservats a Lusitània, on són especialment abundosos, figura, abans de la xifra corresponent a la milla, l'expressió *milia passum*, per la qual cosa fóra possible que també figuràs en aquest cas, ja que precisament la pedra apareix trencada en aquesta zona.²⁰⁶

Respecte a la xifra que figura en la darrera línia, A. Sales la va llegir com a

203. Sobre el nom de Deci, *vid.* PIR, 2, III, 28; quant al del seu fill, PIR, 2, IV, 106.

204. CAGNAT 1914, ps. 202-203.

205. Vegeu-ne alguns exemples a CIL, II, 4809, 4833, 4835, etc., tots pertanyents al II consolat i datables, per tant, de l'any 250.

206. Coneixem un altre miliari de Deci a la Via Augusta, de Vila-seca, en el qual, després de *Via Aug(usta)*, apareix la referència als *m(ilia) p(assum)*: CIL, II, 4953.

CXIX, mentre que A. Valcárcel interpretà CXLV, tot i que en el seu dibuix no queda molt clar; E. Hübner donà CIXX; P. P. Ripollès llegí CLIX i, darrerament, J. G. Morote restituí CIIX, considerant, a més, que aquesta és la xifra que li correspon segons els seus còmputos sobre les distàncies entre estacions. Aquestes dues darreres lectures sembla que tenen les mateixes possibilitats d'ésser correctes.

El fet que el mil·liari de Borriol presente el text en tan bon estat de conservació pot tenir la seua explicació perquè el nom de l'emperador Deci fou esborrat de les inscripcions després del seu assassinat. En lloc d'efectuar la *damnatio memoriae*, el mil·liari degué ésser arrancat del seu lloc i apartat del camí. Com que Deci regnà dos anys, el mil·liari no degué estar situat molt de temps en el seu lloc, de manera que el que pretenia ésser la seua destrucció fou possiblement la causa de la seua afortunada salvació.

15. *Xilxes*

lám. IX, 1-2

Trobat cap a l'any 1931 en la partida de l'Alter. Fou donat a conèixer l'any 1956. Fins a l'any 1966 romangué oblidat en el marge d'un hort, i aleshores fou traslladat a l'ajuntament de Xilxes, d'on havia d'haver passat al Museu de Belles Arts de Castelló. Possiblement passà a mans d'un particular, i en l'actualitat se'n desconeix el lloc de conservació. Finalment, el 1973, fou publicat per M. Tarradell.

El fragment trobat correspon aproximadament a la part superior de la columna. És de pedra calcària, amb la superfície rugosa. Les seues dimensions són 60 cm d'alçària per 50 de diàmetre. En algunes lletres hi havia vestigis de pintura roja. L'alçària de les lletres és d'uns 9 cm a la primera línia, mentre que a la resta és d'uns 6 cm. La fractura afecta la meitat esquerra del text i la sisena línia.

Bibliografia: TORRES 1956; ALMAR, LÓPEZ, ESPINOSA 1965, ps. 11-12; TARRADELL 1973, ps. 89-91; RIPOLLÈS 1976, p. 247, núm. 56; MOROTE 1979, p. 149; BELTRÁN 1980, ps. 287-288, núm. 1; ARASA 1990, ps. 23-24, fig. 3B.

[*Imp(eratori)*] *Caes(ari)*
 [*C(aio) Vib(i)o Treboniano*
 [*Gallo*] *invicto p(ri)mo f(ili)ci Aug(usto)*
 5 [*pon]t(ifici) max(imo),*
 [*trib(unicia)*] *potest(ate) II, p(atri) p(atriciae),*
 [*co(n)s(uli) II, p]ro[co(n)s(uli) ? ---].*

El nom de l'emperador que hi apareix correspon a Trebonià Gal, que regnà entre els anys 251 i 253, i en ocasions apareix acompanyat pel seu fill Volusità.²⁰⁷

207. Sobre el nom de Trebonià Gal, *vid.* PIR, 1, II, 403; quant al del seu fill, PIR, 1, III, 376.

M. Tarradell llegeix PO a la sisena línia. En la fotografia de N. Mesado que ací reproduïm no es veu el primer signe, el qual deu estar incomplet. Una restitució del text que apareix en el formulari més usual dels mil·liaris d'aquest emperador permetria incloure-hi la menció del consolat i, a partir, de l'any 252, el títol de procònsol. La P que llegia M. Tarradell a l'inici de la sisena línia podria correspondre en realitat a una R. D'aquesta manera tindria sentit la presència a continuació d'una O si es tractàs de la menció abreujada del títol de procònsol: [--- p]ro[co(n)s(uli)---], a la qual antecederia normalment la del consolat, que correspondria al II. El text, doncs, pot restituir-se amb prou seguretat de la manera proposada: el II consolat correspon a la II potestat tribunícia i hi apareix, a més, la menció del proconsolat. La segona potestat la va rebre aquest emperador l'1 de gener de l'any 252, quan també va exercir el segon consolat.²⁰⁸

L'Horta

16. València

Segons notícia d'A. Sales, l'any 1766 es va trobar «[...] a un lado del Camino Real que guía de Valencia por la Puerta de San Vicente Mártir, a San Felipe [...] que aora va reparando nuestro Monarca, i Señor Don Carlos III [...] en Heredad, i Vínculo del célebre Jurisconsulto Don Salvador Martín Lop, i Borrul [...] en 10 del presente (abril) [...] la columna millar, [...] o Piedra redonda [que] tiene gravada la inscripción siguiente:²⁰⁹

IMP· CAESAR
DI· VL· TRAIANI
PARTHICI FIL·
DIVI· NERVAE·
5 NEPO· TRAIANVS
HADRIANVS· AVG.
PO...I· E· MAXIM.
TR....IC· POTESTATE

.....
.....

La troballa d'aquesta inscripció és desconeguda per A. Valcárcel. E. Hübner menciona, a *CIL*, II, 4948, una columna mil·liària de l'emperador Adrià, tot especificant que li havia estat impossible consultar l'opuscle d'A. Sales. Més endavant, a *CIL*, II, 6238, arreplega ja el text, basant-se en la publicació de F. Fita.

La part conservada correspon a la major part del text i pot restituir-se amb prou seguretat de la manera següent:

208. CAGNAT 1914, p. 220.

209. L'opuscle ens ha arribat gràcies a una reimpressió de F. Fita del 1883. Dirigia les obres de reparació del camí l'enginyer Simon Descaux. A. Sales no fa cap referència concreta al lloc exacte de la troballa, però, per les restes que cita, el mil·liari degué aparèixer en el context arqueològic pertanyent a una vil·la romana.

Bibliografia: SALES 1776 (FITA 1883, ps. 51-53); *CIL* II, 4948-6238; SANCHIS SIVERA 1920, núm. 479; TARRADELL 1973, ps. 92-93; MOROTE 1979, ps. 149-150; ARASA 1990, p. 24.

*Imp(erator) Caesar
di(vi) VI(pii) Traiani
Parthici fil(ius)
divi Nervae*

5 *nepo(s), Traianus
Hadriannus Aug(ustus),
Po[nt]if[ic]e(x) Maxim(us),
Tribun[ic]ia Potestate
[---].*

Es tracta d'un miliari de l'emperador Adrià (117-138). Malauradament, no es conserva la menció de la potestat tribunicia, per la qual cosa no podem saber l'any exacte de la seua erecció. Del text original deuen faltar, possiblement, dues línies, en les quals figurarien almenys el consolat i el nombre corresponent als *milia passum*.²¹⁰ En molts miliaris apareixen, a més a més, les expressions *refecit* o *restituit*, tot referint-se als treballs efectuats en la via.²¹¹

De tots els miliaris d'Hispania pertanyents a aquest emperador que apareixen recollits al *CIL*, II, no n'hi ha cap que presente en la filiació el gentilici *Vlpianus*, que E. Hübner no inclogué en la seua còpia.²¹² En la publicació d'A. Sales l'abreviatura *VL* apareix clarament diferenciada de l'apel·latiu que el precedeix, i ambdós estan separats per un punt.

Dels miliaris d'Adrià coneguts a Hispania, una gran majoria pertanyen a vies del NW, on recentment se n'han comptabilitzat 33;²¹³ uns altres pertanyen a l'anomenada «Via de la Plata»;²¹⁴ finalment, uns altres, escassos, pertanyen a vies d'altres convents.²¹⁵ A la Via Augusta no en coneixem cap més fins a arribar a la Bètica, on n'hi ha un a Antequera²¹⁶ i un altre a La Cerradura (Jaén).²¹⁷ Aquests tres són, de moment, els únics testimonis de l'acció d'aquest emperador en aquest important eix de comunicacions.

Les dates en què s'efectuaren les reparacions de les diferents vies sota el regnat d'Adrià poden deduir-se amb bastant exactitud a partir de les mencions de la *tribunicia potestas* que apareixen en els miliaris d'un mateix itinerari. Així, a *Gallaecia* una bona part dels treballs degueren efectuar-se cap als anys 134-136, ja que en la majoria dels miliaris d'aquesta regió apareixen mencionades les

210. A *CIL*, II, 4777, apareix la menció de l'*Imperium V*, la qual cosa deu correspondre a un error, ja que aquest emperador només assolí una segona salutació imperial l'any 135.

211. L'expressió *restituit* apareix a *CIL*, II, 4656, 4658, 4659, 4662, 4677, 4682, 6202, etc.; mentre que *refecit* ho fa a *CIL*, II, 4779, 4780, 4783, 4892, etc.

212. Sobre el nom d'Adrià, *vid.* *PIR*, 2, I, 184.

213. *IRPL*, 94, en cita 33; TRANOY 1981, ps. 207-210, en cita 30 de segurs i 1 de dubtós.

214. ROLDÁN 1971.

215. *CIL*, II, 4892, del Cluniense (*Augustobriga*); *CIL*, II, 4906, del Cesaraugustà (Santa Cara, Navarra) al qual podem afegir *ERZ*, 45, que *IRMN*, 4, atribueix a Adrià.

216. *CIL*, II, 4694.

217. SILLIÈRES 1976c.

TP XVIII-XX.²¹⁸ A la «Via de la Plata» degueren realitzar-se cap a l'any 121, car en la majoria dels mil·liaris que s'hi han trobat apareix mencionada la tribunicia potestat V.²¹⁹ En el convent Cluniense els treballs degueren tenir lloc cap a l'any 131, car els escassos mil·liaris trobats presenten la TP XV.²²⁰ En el convent Cesaraugustà degueren efectuar-se cap a l'any 134, ja que els escassos mil·liaris conservats presenten la TP XVIII.²²¹ A la Via Augusta, dels tres mil·liaris coneguts d'Adrià, tan sols el d'Antequera conserva la menció de la potestat tribunicia, que pel fet d'ésser la VI, correspon a l'any 122.²²² És possible, doncs, que siga en aqueixa època que s'efectuaren els treballs de refecció d'aquesta via.

L'horta baixa del Segura

17. Oriola

Parlant de la situació de l'antiga *Bigastrum*, l'historiador G. Escolano diu: «[...] [*Bigastro*] estuvo fundada en el Campo de San Ginés, cerca de Guardamar [...]. Esto mismo parece que lo pregonan las piedras y padrones que de tiempo de los Romanos, se ballan plantados, de la altura de un hombre, en aquel camino que va de la dicha puerta Bagastra al campo de San Ginés, y de allí a Cartagena. Era costumbre de los Romanos levantarlos por los caminos Reales, que paravan en ciudades de consideración, por memoria de que ellos los habían allanado, o ensanchado, o fabricado alguna calçada: o por guiones de los caminantes. Destas se traxo una en nuestros días al Obispo de Origuela Don Iusepe Estevan, que solo se le pudieron leer estas dos palabras C. IULIUS: quizá por haver sido Iulio César el que había mejorado aquella estrada.»

Bibliografia: ESCOLANO 1611, II, cols. 13-14; MOROTE 1979, p. 150; LLO-BREGAT 1980, p. 117; SILLIÈRES 1984, p. 271; ARASA 1990, p. 24.

L'al·lusió és massa ambigua com per a poder deduir-ne el lloc exacte de la troballa. Es trobava en el camí que de la porta del raval de Sant Agustí d'Oriola, aleshores anomenada de Bagastre, mena al Camp de Sant Genís, prop de Guardamar. Podria tractar-se del lloc on s'encreuen ambdós camins. Deu ésser un punt de la Via Augusta situat entre les ciutats d'*Illici* i *Carthago Nova*, possiblement pròxim a l'estació de *Tbiar*, citada únicament per l'itinerari d'Antoní entre aquestes.²²³

Com assenyalà recentment P. Sillières, l'emperador que apareix en aquest

218. *Vid.*, per exemple: *CIL*, II, 4735, 4736, 4738, 4752, 4821, 4841, 4871, 6230, amb la TP XVIII; *CIL*, II, 4748, amb la TP XIX; i *CIL*, II, 4779, 4780, 4783, amb la TP XX. *CIL*, II, 4860, presenta la TP XVII i el IIII consolat, el qual també apareix a *CIL*, II, 4677, que Adrià no arribà a exercir mai.

219. Per a la «Via de la Plata» *vid.* ROLDÁN 1971; en general, *CIL*, II, 4656, 4658, 4659, 4662, 4663, 4682, 6202, etc.

220. *CIL*, II, 4892.

221. *CIL*, II, 4906.

222. *CIL*, II, 4694.

223. MOROTE 1979, ps. 153-154, localitza aquesta estació «en la confluencia del río Nacimiento con la Carretera de Oriuela a Torrevieja y Babricas, en la ladera existente en la margen derecha del mismo».

mil·liari pot ésser Maximí el Traci (235-238). Certament, la part conservada del text no és molt extensa, però sí que pareix suficient com per a identificar l'emperador en honor del qual fou erigit. Si descartem la possibilitat apuntada per G. Escolano del fet que el nom que hi apareix corresponga a *C. Iulius Caesar*, el gentilici *Iulius* només el trobem en els noms dels emperadors Maximí, Filip I, Filip II, Constant i Constanci II.²²⁴ Associat amb el prenom *Caius*, però, només el duu *C. Flavius Maximinus*, el nom oficial del qual fou *Imp. Caesar C. Iulius Verus Maximinus Augustus*.²²⁵ Probablement, doncs, degué tractar-se d'un mil·liari de Maximí el Traci. Els textos que apareixen en els mil·liaris d'aquest emperador són bastant pròdigs en titulatures, i hi figura associat en ocasions el seu fill *C. Iulius Maximinus*.²²⁶

18. *Pilar de la Horadada*

Fragment d'una columna de marès sense la base procedent del convent de Sant Genís, situat al km 27 de la carretera de Sant Miquel de Salines, zona en la qual es conservava el 1929 un tram de la calçada. Es conserva en l'antiga casa de D. Ramón de Campoamor. Les seues dimensions són 58 cm d'alçària per 47 cm de diàmetre. L'alçària de les lletres es de 6-7 cm, amb una interlineació irregular de 2-6 cm.

Bibliografia: MAYER, GARCÍA SAMPER 1988, p. 107.

[---]
 [---]
 [--- P]o
 [Fel(ici) In]victo
 [Aug(usto) Pont(ifici)] Maximo
 [Tr]ib[uniciae] Pot[estatis] [---]
 [---].

Falten un màxim de 3 línies, amb la titulació encapçalada per la fórmula *Imp. Caes.* o *D. N. Imp. Caes.* Seguiria el nom de l'emperador, que segurament acabaria en la primera línia conservada. A la part final del text apareixeria, en genitiu o ablatiu, la tribunícia potestat seguida de la indicació del nombre; després, el consolat, potser el proconsolat i la fórmula *Patri Patriae* i, finalment, les milles, amb un màxim de 3 línies més.

Els editors el daten, de manera general, entre el segle III avançat i el IV, i

224. En efecte, el nom de Filip I era *M. Iulius Philippus* (CAGNAT 1914, p. 217); el de Filip II era *M. Iulius Philippus* (CAGNAT 1914, p. 218); Constant apareix a les inscripcions com a *Flavius Iulius Constantius* (CAGNAT 1914, p. 243), mentre que Constanci II ho fa com a *Flavius Iulius Constantius* (CAGNAT 1914, ps. 243-244). Dels cinc emperadors que portaren el gentilici *Iulius*, tots —a excepció de Constanci II— foren víctimes de la *damnatio memoriae*.

225. Sobre el nom d'aquest emperador *vid.* PIR, 2, IV, 619.

226. Vegeu, per exemple, el mil·liari recentment publicat per P. Sillières de la via *Eborax-Pax Iulia*: SILLIÈRES 1984b, ps. 58-59 i 65-67; o el mil·liari *CIL*, II, 4731, de Còrdova, amb un text de 17 línies. Vegeu una interessant publicació d'un mil·liari d'aquest emperador a STYLOW 1974.

proposen una restitució a partir dels formularis que apareixen en els mil·liaris de Tàcit (275-276), que presenten un cert paralelisme amb el text conservat en aquest.²²⁷

II. *Els textos epigràfics*

II.1. *Emperadors i treballs viaris*

Del total de divuit mil·liaris coneguts fins ara en el País Valencià (fig. 1), se són els que poden atribuir-se amb seguretat a emperadors concrets: els de Traiguera (núm. 1), les Coves de Vinromà (núm. 3), la Pobla Tornesa - Borriol (núm. 13), Borriol (núm. 14), Xilxes (núm. 15), València (núm. 16) i Oriola (núm. 17). Quant als emperadors, la seua relació cronològica és com segueix:

- Tiberi ? (14-37)
- Trajà (97-117)
- Adrià (117-138)
- Maximí (235-238)
- Deci (249-251)
- Trebonià Gal (251-253)
- Galeri (293-311).

Un reduït nombre, certament, exigü també en relació amb el total de mil·liaris coneguts fins ara. A grans trets, un pot datar-se de la primera meitat del segle I, dos del segle II, amb els primers Antonins, mentre que els altres quatre es reparteixen entre els segles III i IV, tres dels quals pertanyen a l'època de l'anarquia militar i un possiblement a la primera tetrarquia. La distribució cronològica dels mil·liaris valencians que poden datar-se dona una major proporció dels del Baix Imperi: 4 poden datar-se entre els segles I i II i 6 entre els segles III i IV. Segons la interpretació proposada del mil·liari de les Coves de Vinromà, que atribuïm amb més probabilitats a Tiberi, caldria destacar l'absència de mil·liaris d'August, ben documentats al llarg del traçat dels altres dos grans sectors de la via: el que anomenarem septentrional, que transcorre per terres del Principat, amb 3 mil·liaris d'aquest emperador,²²⁸ i el meridional, que transcorre fonamentalment per terres d'Andalusia, amb 15.²²⁹

La interpretació que pot fer-se de la presència de mil·liaris d'aquests dos períodes és ben diferent. D'una banda, la presència de dedicatòries imperials en mil·liaris de l'Alt Imperi sembla que correspon a obres reals de refecció de les vies. Així, els de Tiberi apareixen distribuïts de manera prou regular per tot Hispània, bé que no resulten gaire nombrosos.²³⁰ Els de Trajà estan igualment

227. *CIL*, II, 4635, 4636, 4638, o fins i tot *CIL*, II, 4830, 4959 = 6197.

228. *Vid.*, en síntesi, PALLÍ 1985, p. 118.

229. Prenc com a referència el treball de SILLIÈRES 1984a, p. 275.

230. A *CIL*, II apareixen 13 mil·liaris d'aquest emperador. Per regions, P. Sillières en comptabilitza 8 a Andalusia i zones limítrofes: SILLIÈRES 1984a, p. 275; a Aragó, M. A. Magallón en cita dos: MAGALLÓN 1987, p. 34, un dels quals (*ERZ*, 30) es data de 31-32; finalment, a Castella-Lleó, T. Mañanes i J. M. Solana en citen 4: MAÑANES i SOLANA 1985, ps. 132-133 i 188.

Làm. 1. Mil·liari de Traiguera (núm. 1), segons J.J. Senent.

Lám. II. Militari de la Jana (núm. 2).

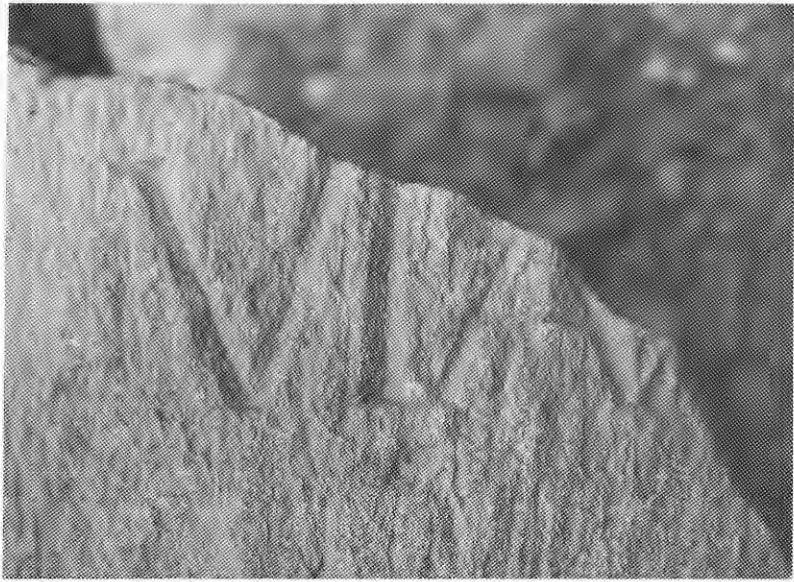
Lám. III. Múliaris de la Vall d'Alba (núm. 6) i de la Pobla Torrnesa I (núm. 7).

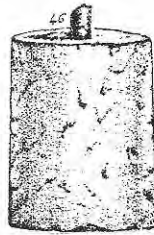
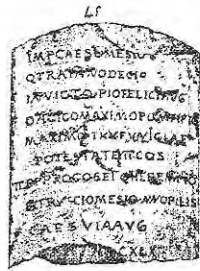
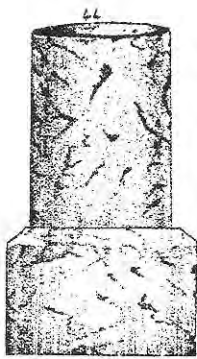
Làm. IV. Mil·liaris de la Pobla Tornesa II-III (núms. 8-9).

Lám. V. Mil·liaris de la Poble Tornesa IV-V (núms. 10-11).

Làm. VI. Detall de la inscripció del mil·liari núm. 11 (dalt), i mil·liari de la Pobla Tornesa VI (baix) (núm. 12).

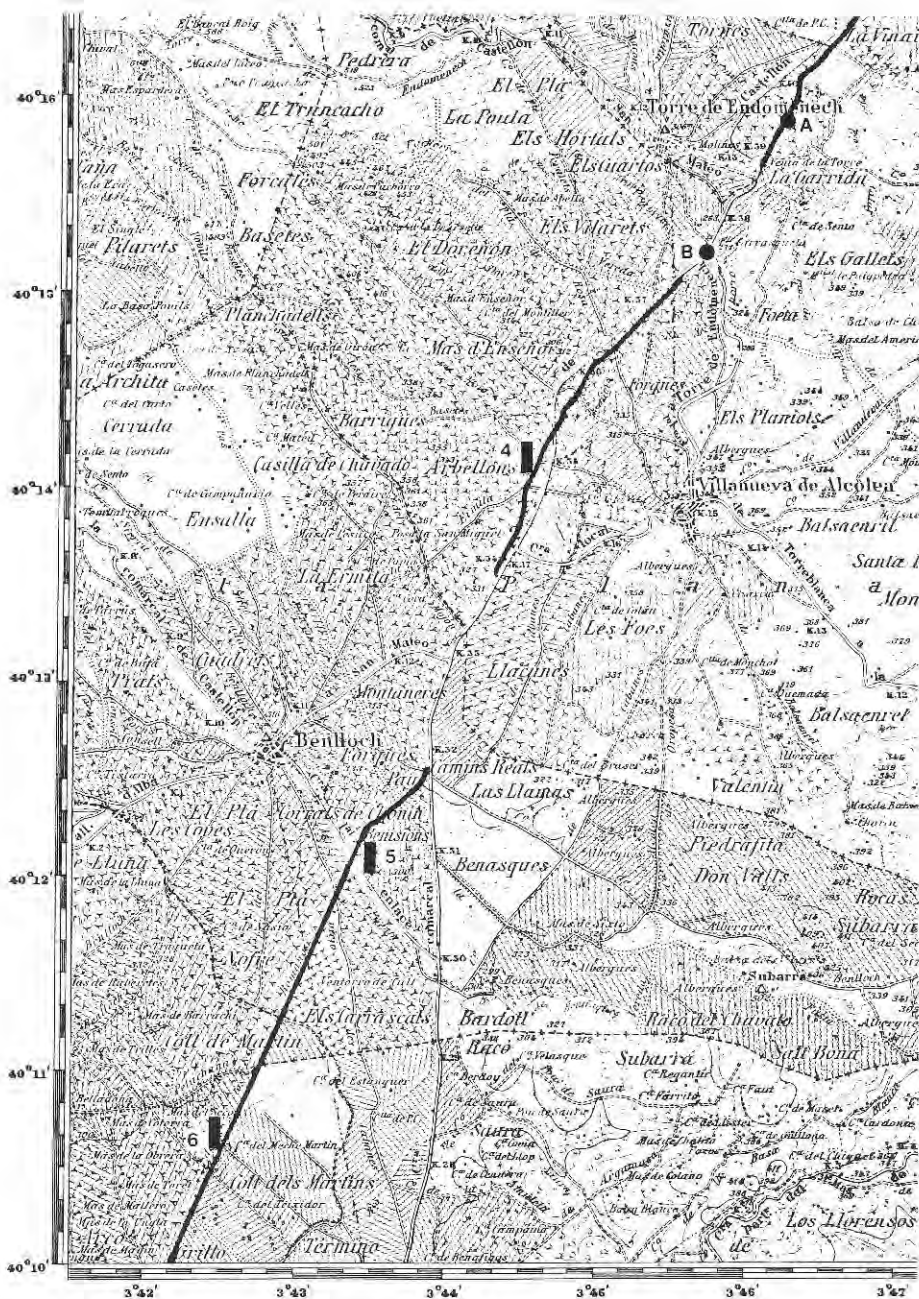
Lám. VII. Mil·liari de Borriol (núm. 14), segons A. Valcárcel i (baix) en l'actualitat.

Lám. VIII. Detalls de la inscripció del miliari de Borriol.

Làm. IX. (Dalt) Mil·liari de Xilxes (núm. 15) i vista de la Masmudella (la Poble Tornaesa - Cabanes).

Làm. X. Traçat de la Via Augusta amb la situació dels mil·liaris 4, 5 i 6. A. Vil·la romana dels Gatells (la Torre d'en Domènec-Vilanova d'Alcolea); B. Vil·la romana de l'Hostalor (Vilanova d'Alcolea). Full 593, pla topogràfic E. 1:50.000.

ben documentats, i també apareixen repartits pràcticament per totes les vies més importants de la xarxa peninsular.²³¹ Finalment, Adrià és un dels emperadors que més mil·liaris ha proporcionat a Hispània, tot i que apareixen concentrats en la seua major part en el NW.²³² Els regnats d'aquests dos darrers emperadors sembla que configuren un dels períodes més fèrtils d'activitat en la xarxa viària hispànica.²³³

A la Via Augusta els mil·liaris d'aquests dos emperadors manquen en el seu traçat per terres del Principat, mentre que apareixen en alguns casos a Andalusia. Pot considerar-se, doncs, que aquesta via fou objecte de reparacions durant els regnats de Trajà i Adrià, si no en tot el seu recorregut, sí almenys en diversos trams del seu traçat per terres valencianes i andaluses.

Quant als mil·liaris corresponents a emperadors del Baix Imperi, particularment els del període d'anarquia militar, deu tractar-se, en la majoria dels casos, d'un instrument més de la propaganda imperial,²³⁴ sense que ací pressupose la inexistència d'obres efectives de reparació de les vies en alguns casos. Així, els mil·liaris de Maximí i Deci són ben representats a Hispània, mentre que els de Trebonià Gal són molt escassos. Particularment cridaner resulta el cas del primer d'aquests emperadors, de qui —malgrat el seu curt regnat— se n'han comptat més de 200 per tot l'imperi, 35 dels quals a Hispània.²³⁵ Respecte a Deci, Hispània és una de les regions de l'imperi que més mil·liaris ha proporcionat,²³⁶ la majoria concentrats a Galícia.²³⁷ Finalment, dedicats a Trebonià Gal, són molts escassos els exemplars coneguts a Hispània.²³⁸ Per al cas concret de la *Via Augusta*, en el tram que discorre pel Principat coneixem un mil·liari de cadascun dels dos primers emperadors,²³⁹ mentre que a Andalusia en tenim almenys un de Maxi-

231. *CIL*, II arreplega un total de 38 mil·liaris d'aquest emperador. Per regions, a Andalusia n'apareixen 8: SILLIÈRES 1984a, p. 275; a Galícia se'n citen 3 i un de dubtós de Trajà-Adrià: TRANOY 1981, ps. 207-210; finalment, a Castella-Lleó hom en coneix 12: MAÑANES i SOLANA 1985, p. 133-134 i 188.

232. A *CIL*, II apareixen 43 mil·liaris d'aquest emperador, però posteriorment aquest nombre ha augmentat. Per regions, a Andalusia n'apareixen 6: SILLIÈRES 1984a, p. 275; a Aragó en coneixem 2: MAGALLÓN 1987, p. 35; a Galícia se'n citen 30 i un de dubtós de Trajà-Adrià: TRANOY 1981, ps. 207-210; finalment, a Castella-Lleó se n'arrepleguen 6: MAÑANES i SOLANA 1985, ps. 133-134 i 188.

233. Servesquen com a exemple d'aquesta activitat les següents referències de tipus regional: SILLIÈRES 1984a, p. 276, per a Andalusia; TRANOY 1981, ps. 207-210, per a Galícia; MAÑANES i SOLANA 1985, ps. 133-134 i 138, per a Castella-Lleó.

234. Sobre aquesta qüestió, *vid.*, en general, GRENIER 1934, p. 60; SALAMA 1951a, p. 28; CHEVALIER 1972, p. 45. Per a la Gàl·lia Narbonesa, KÖNIG 1970, p. 115. Per al nord d'Àfrica, SALAMA 1951b. Algunes referències hispàniques sobre aquesta qüestió a IRG, IV, p. 53; ARCE 1984, p. 289; SILLIÈRES 1984a, p. 276; MAÑANES i SOLANA 1985, ps. 133-134, els quals assenyalen com en època d'Adrià-Trajà podria haver-se donat una reposició de mil·liaris utilitzats com a propaganda política. Una aproximació a l'estudi del valor informatiu dels mil·liaris es pot veure a CHIC 1974, nota 8, ps. 216-217, on l'anàlisi comparativa palesa com el nombre de mil·liaris que mostren les distàncies i els treballs efectuats a les vies va minvant al llarg dels segles III i IV.

235. LOROT 1975, p. 681.

236. *PIR*, 2, III, 28, on apareixen citats 17 mil·liaris hispànics d'aquest emperador, tots de la Citerior.

237. TRANOY 1981, ps. 394-397, en cita 11.

238. *CIL*, II, 4859, en la via *Bracara-Asturica*, del 253; i un altre, citat per SILLIÈRES 1984a, p. 275.

239. PALLÍ 1985, p. 118, núms. 2 i 18.

mf.²⁴⁰ Finalment, quant a Galeri, a Hispània hom en coneixen pocs exemplars i la seua atribució no és segura en tots els casos.²⁴¹

El fet de trobar-se en un tram relativament curt de la via (Borriol-Xilxes) dos mil·liaris de sengles emperadors de curt regnat, com ara Trebonià Gal i Deci, que foren erigits amb una diferència de dos anys, podria ésser una mostra del caràcter propagandístic d'aquests monuments: el mil·liari de l'emperador mort o derrocat era llançat a la vora de la via i substituït per un altre del que s'acabava de proclamar.

II.2. *Les indicacions viàries*

Només tres dels nou mil·liaris que conserven el text presenten el nom de la via, i únicament en dos apareix amb suficient claredat (núms. 3 i 14); un altre (núm. 11) el conserva incomplet. Ambdós engrosseixen una llista no molt llarga de mil·liaris en què aquest apareix citat. Set corresponen al seu traçat per terres del Principat: 2 són d'August, 1 de Claudi, 2 de Caracalla, 1 de Deci i 1 de Constantí.²⁴² Uns altres dos han estat trobats en terres andaluses, al sud de *Castulo*, i ambdós són d'època flàvia.²⁴³ D'entre els mil·liaris valencians, tan sols un conserva al mateix temps la dedicatòria a l'emperador, el de Deci (núm. 14). El nom de «Via Augusta», doncs, apareix als mil·liaris d'August en el moment de la construcció d'aquest important eix de comunicacions, aproximadament entre els anys 8 i 2, i perdura almenys fins al regnat de Constantí.

La referència a la distància en milles apareix només en tres ocasions: al mil·liari de Trajà (núm. 1), segons la lectura publicada per J. J. Senent, que correspon al numeral CL; al de Coves de Vinromà (núm. 3), que no conserva la menció de l'emperador i correspon —segons la lectura proposada— al numeral CXXVIII; i al de Deci (núm. 14), en el qual hom proposa llegir la xifra CIIIX. El sentit de la numeració, per tant, és clarament decreixent de nord a sud, independentment que la xifra concreta de cadascun siga considerada correcta. Aquest ordre és invers al que segueix la numeració dels mil·liaris del Principat, que comença als Pirineus, segons indica el de Palau-sacosta pertanyent a Constantí, en el qual figura la milla XLVIII, i deu arribar fins a *Dertosa*, en les proximitats de la qual tenim el de l'Aldea, pertanyent a Claudi I, que segons la restitució proposada correspondria a la milla CCX[IX].²⁴⁴

En els sectors septentrional i central de la Via Augusta existeixen, per tant, dues numeracions perfectament definides que segueixen un ordre invers: el

240. *CIL*, II, 4731; SILLIÈRES 1984a, p. 275.

241. Atribuïts a Galeri apareixen al *CIL*, II tres mil·liaris, dos dels quals a Galícia; posteriorment n'han aparegut almenys tres més en aquest mateix país: TRANOY 1981, ps. 394-397; uns altres tres li han estat atribuïts al Principat: *IRC*, I, 171, 172a i 179; i un altre més ha estat trobat a Sòria: JIMENO 1980, núm. 138. *Vel.* núm. 13 del present estudi.

242. Es tracta d'*IRC*, I, 183; *RIT*, 934; *CIL*, II, 4952; *IRC*, I, 182 i 185; *RIT*, 936; PALLÍ 1985, núm. 3.

243. *CIL*, II, 4721 i 4697, aquest últim una estela de marbre negre.

244. PALLÍ 1985, ps. 117-118. Podria considerar-se la possibilitat —general, d'altra banda, a totes les vies— que la Via Augusta hagués rebut numeracions diferents en cadascun dels seus sectors en distintes èpoques.

primer s'estendria entre el *Summo Pyrenaeo* i *Dertosa*, amb una distància total de CCXXXI milles segons l'itinerari d'Antoní, mentre que el segon ho faria entre aquesta ciutat i el punt en què començaria la numeració que apareix en els mil·liaris ací estudiats.

Sobre aquesta qüestió, J. M. Roldán, el 1975, individualitzà tres trams en el recorregut total de la Via Augusta: 1) de *Gades* a la frontera de la *Baetica* al riu Guadalquivir; 2) de la frontera bètica a l'estació *ad Aras*, prop de *Castulo*, punt en què aquesta via s'ajuntaria amb l'anomenat «Camí d'Anníbal», itinerari alternatiu que transcorre per l'interior; 3) d'*ad Aras* fins a la frontera d'Hispania.²⁴⁵ Posteriorment, els treballs de P. Sillières demostraren que el traçat triat per August per a la via que va fer bastir no fou el que arpleguen els vasos Apollinars, amb un recorregut exclusivament per l'interior, tal i com plantejava J. M. Roldán, sinó que es correspon amb els trams individualitzats per l'itinerari d'Antoní, amb *Carthago Nova* com a fita senyera entre *Tarraco* i *Castulo*.²⁴⁶ De la mateixa manera, l'investigador francès provà que en aquest sector meridional de la Via Augusta existiren diversos *capita viarum*, un d'ells entre *Corduba* i *Gades*.²⁴⁷

Per al seu tercer tram, J. M. Roldán admet l'existència de diferents *capita viarum*, bo i que es limita a citar com a tals les estacions que K. Miller havia proposat el 1916 per a tal funció: *Dertosa*, *Tarraco* i *finis Hispaniae*.²⁴⁸

El problema del punt on degué començar la numeració de les milles que apareixen als mil·liaris valencians ha estat abordat per diversos autors. Així, A. J. Cavanilles, el 1795, assenyalà la possibilitat que el mil·liari de les Coves de Vinromà indicàs la distància de LXX milles des de València.²⁴⁹ El 1883, F. Fita, seguint A. Sales en la seua lectura del text mil·liari de Deci, on aquest llegia la xifra CXIX, va considerar que les milles començarien a comptar-se des de *Tarraco* i que, d'aquesta manera, els numerals llegits en els mil·liaris de Vilaseca, Cambrils, l'Aldea i les Coves de Vinromà eren incorrectes.²⁵⁰ Aquesta mateixa opinió mantingueren J. J. Senent el 1923²⁵¹ i A. Blázquez el 1925.²⁵² Basant-se en l'itinerari lapidí de València *CIL*, II, 6239, M. Marchetti, el 1920, suposà que les milles de la Via Augusta començaven a comptar-se des d'aquesta ciutat.²⁵³

Finalment, el 1979, J. G. Morote, en adonar-se que la numeració de les milles seguia un ordre ascendent, i confrontant els numerals proporcionats pels mil·liaris amb el còmput de milles que proporcionen els itineraris, va plantejar que el punt des del qual començava la numeració d'aquells devia estar situat a l'estació *ad Turres*, localitzada a la Font de la Figuera, on s'uniria a la Via Augusta

245. ROLDÁN 1975, p. 47.

246. SILLIÈRES 1977.

247. SILLIÈRES 1976a.

248. MILLER 1916, col. 177.

249. CAVANILLES 1795, I, ps. 68-69.

250. FITA 1883, ps. 62-63.

251. SENENT 1923, p. 723.

252. BLÁZQUEZ I BLÁZQUEZ 1925, p. 14.

253. MARCHETTI 1920, p. 857: «Dal confronto delle indicazioni numeriche coi rispettivi luoghi di rinvenimento dei miliaris si può argomentare che le distanze venissero calcolate da Valentia, dal punto cioè dove dalla via di Carthago se diramava l'altra diretta a Gades ed a Castulo. Una conferma si ha nel cippo trovato in quella città (6239) dove Valentia è presa come punto di partenza nell'indicazione del percorso della via.»

anomenat «Camí d'Anníbal».²⁵⁴ Aquesta cruïlla, per tant, podria haver estat el *caput viae* del sector central que s'estenia fins a *Dertosa*, amb un trajecte total de CLXXIV milles.²⁵⁵ Tanmateix, cal recordar la inseguretats de la lectura dels tres numerals parcialment conservats en els mil·liaris valencians: la xifra que apareix al mil·liari de Borriol (núm. 14) podria ésser CIIIX o CLIX; la que apareix al de les Coves de Vinromà (núm. 3) podria haver estat CXXVIII o CLXXVIII, tot descartant la xifra proporcionada per A. Sales de CCLXXVIII; mentre que la que trobem en el de Traiguera (núm. 1) podria haver estat CL o major. Aquestes dues possibles sèries de numerals són excloents. La que proporciona unes xifres majors (CLIX, CLXXVIII, CL...) exigiria un *caput viae* més llunyà que el proposat per J. G. Morote, distant unes L milles. Podria pensar-se en *Carthago Nova*, que queda CXIX milles al sud d'*ad Turres*, però la distància que proporciona l'itinerari d'Antoni entre aquella ciutat i *Dertosa* és de CCXCVII milles, i cap dels numerals coneguts no s'ajusta a unes distàncies tan llargues. Quant a la sèrie que conté unes xifres menors (CVIII, CXXVIII, CL...), s'ajusta bé a la distància de CLXXIV milles que proporcionen els itineraris entre l'estació d'*ad Turres* i aquella ciutat. Aquesta interpretació, doncs, sembla avui la més ajustada a les dades de què disposem i és la que presenta un major grau de versemblança, tot i que la seua confirmació definitiva requeriria nous documents epigràfics.

Pel que fa al problema de la localització de les estacions en relació amb els mil·liaris, el núm. 2, de La Jana, es trobava, com ja hem vist, a la distància d'uns 1500 m d'aquesta població, aproximadament una milla.²⁵⁶ Aquest fet podria indicar que el mil·liari següent devia estar situat en el mateix poble, on possiblement degué trobar-se l'estació d'*Intibili*, que els itineraris citen a 27 milles de *Dertosa*.²⁵⁷ Aquesta, segons la proposta de J. G. Morote, degué estar situada a CXLVII milles del *caput viae*, localitzat a l'estació d'*ad Turres*. Per tant, el nostre mil·liari, si aquesta hipòtesi fos correcta, hauria de portar el numeral CXLVI.

La situació de les estacions en relació amb els mil·liaris no és sempre homogènia. En el cas que acabem de veure podria donar-se una coincidència entre estació i milla, però, com assenyalen T. Mañanes y J. M. Solana, una estació pot estar situada entre dues milles diferents —sense que cap d'elles no s'acompleixa necessàriament en el punt on aquella és situada— i citar-se respecte a la primera.²⁵⁸ Aquest és el cas més habitual, i podria ésser en particular el de l'estació d'*Ildum*, situada a 24 milles de l'anterior, *Intibili*, i que hom localitza en el jaciment de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea),²⁵⁹ ja que el mil·liari més pròxim

254. MOROTE 1979, ps. 154-156.

255. SILLIÈRES 1977, p. 69, que planteja que aquesta cruïlla degué estar situada en l'estació d'*ad Statuas*, localitzada en les proximitats de Moixent.

256. Sobre el tema del valor de la milla romana, *vid.* BLÁZQUEZ 1898; PUIZ 1898; ROLDÁN 1970, que assenyalen que a la «Via de la Plata» apareix sistemàticament la milla canònica de 5.000 peus, el valor de la qual pot establir-se entre 1.475 i 1.485 m, segons que el peu emprat adopte un valor de 0,295 o de 0,297 m. Posteriorment, MAÑANES i SOLANA 1985, p. 124, han comprovat l'existència de milles amb un valor de 1.500 a 1.525 m en vies de Castella-Lleó.

257. L'estació d'*Intibili* s'ha reduït darrerament al poble de Traiguera, hipòtesi encara defensada per MOROTE 1979, p. 151. Una localització a La Jana, població en què també s'han trobat restes romanes, sembla molt més adient al seu paper de cruïlla de camins.

258. MAÑANES i SOLANA 1985, p. 124. Sobre aquesta qüestió, ROLDÁN 1970, p. 539, cita el cas d'una petita estació de la «Via de la Plata», *ad Lippas*, que l'itinerari d'Antoni situa a 144 milles d'*Emerita*, la qual ha pogut localitzar-se a 500 m del mil·liari 143, conservat *in situ*.

259. ARASA 1989.

conegut, el núm. 4 (lám. X), tot i que la seua localització no és segura perquè es tracta d'una notícia antiga, sembla que es trobava a una distància d'entre 1 i 2 milles.

D'altra banda, quant al tema de les milles, la conservació de diversos mil·liaris a la zona del Pla de l'Arc permet plantejar la possibilitat que alguns siguin successius. Aquest podria ésser el cas dels núms. 7, 8-9, 10-11-12, 13 i tal vegada el 14, tot considerant els grups com els punts on s'acomplirien cada una de les milles (lám. XI). Mesures efectuades per G. Andreu²⁶⁰ i F. Esteve²⁶¹ entre els mil·liaris del Pla de l'Arc conservats aparentment *in situ* proporcionen mides de 1572 a 1675 m, superiors, per tant, a la milla canònica de 1480 m. Aquesta falta d'homogeneïtat, així com el fet de trobar grups de mil·liaris molt pròxims, com ara els núms. 10-11 i 12, i l'alternança observada entre mil·liaris que apareixen a dreta i esquerra de la via, com els núms. 6, 7, 8-9 i 12, no donen excessiva fiabilitat a aquestes distàncies, que poden correspondre a diferents refeccions de la via i haurien d'ésser contrastades amb les d'altres zones, i és massa arriscat extreure'n conclusions de tipus general.

III. Els monuments

La forma que tenen aquests mil·liaris és bastant semblant en tots els casos: es tracta de columnes de secció aproximadament rodona, amb una base de forma cúbica que servia per a encastar-les a terra. Una excepció podria ésser el de La Jana, amb un perfil més apuntat i –segons sembla– sense base diferenciada. La seua alçària màxima, en els casos que es conserven sencers, oscil·la entre 185 cm, calculats per al de La Jana (núm. 2), i els 225 cm del de la Pobla Tornesa (núm. 9), mentre que el diàmetre –sempre un poc major en la part més immediata a la base– s'aproxima en diversos casos als 60-65 cm. Aquestes són també les mides aproximades de la base.

El tipus de pedra amb què estaven fets aquests mil·liaris no ens resulta conegut en tots els casos. Els de Traiguera, La Jana i Xilxes són de calcària (núms. 1, 2, 15); d'uns altres quatre, no conservats (Vilanova d'Alcolea, la Pobla Tornesa - Borriol, València i Oriola = núms. 4, 13, 16, 17), les notícies que ens els donen a conèixer no l'especifiquen. Finalment, uns altres deu apareguts en un tram de la via que s'estén entre les Coves de Vinromà i Borriol són de marès rogenç. Caldria afegir a aquest grup, en l'extrem meridional del tram valencià de la via, el de Pilar de la Horadada, també de marès. Aquesta pedra, fàcil de treballar, es troba en abundància per les serralades que constitueixen el Desert de les Palmes, i en concret a la Masmudella, entre la Pobla Tornesa i Cabanes.²⁶²

260. ANDREU 1970, p. 14; ID. 1988, p. 35.

261. ESTEVE 1986, ps. 264-265.

262. *Mapa geológico de España*, E. 1:50.000, full 616, «Villafamés» (Madrid 1973). Es tracta de maresos rojos del 'Buntsandstein'. CAVANILLES 1795, I, p. 63, féu alguns interessants comentaris geològics sobre aquesta zona: «Se halla Cabanes en la falda de un cerro y muy cerca de montes de menor altura que los del Desierto, pero todos calizos. No se contentó la naturaleza con fixar allí la línea divisoria entre las substancias arenisco-gredosas y calizas; quiso a más de esto conservarlas en el estado más perfecto y sin confusión aunque contiguas. En efecto, al lado de los montes arenisco-gredosos del Desierto se ve el cerro de la Masmudella compuesto de bancos inclinados al horizonte.» A. J. Cavanilles és el primer dels autors i documents consultats que utilitza la

D'aquest lloc tenim una interessant notícia de F. Esteve, que cita l'existència de dos miliaris —l'un acabat, amb inscripció, a mig fer l'altre— avui malauradament destruïts, en una explotació a cel obert dels bancs de marès d'aquella prida, no molt lluny del Coll de Cabanes i encara en terme municipal de la Pbla Tornesa (lâm. IX i lâm. XI, 3).²⁶³ Es tractava, segons sembla, d'un veritable orador, una *officina* de miliaris, un dels pocs casos coneguts a Hispània.²⁶⁴ Daquell lloc, i tal vegada d'algun altre de semblant dels voltants, degueren eixir els miliaris coneguts en aquest tram de la via. De tots, però, només sabem amb seguretat la data d'un, el de Deci de Borriol (núm. 14), del 250; un altre, el de les Coves de Vinromà (núm. 3), possiblement erigit en temps de Tiberi, podria donar-nos la data més antiga. Ens falta, doncs, més informació per a poder determinar el període d'explotació d'aquestes pedreres a l'aire lliure per al tall de miliaris. Tanmateix, el fet conegut que els romans utilitzaven el material disponible en cada lloc per a aquesta tasca²⁶⁵ dona versemblança a la hipòtesi que la seua explotació començaria ja en l'època de construcció de la via, en temps d'August, i perdurà possiblement al llarg de tot l'imperi.

Una altra informació pot afegir noves dades al tema de l'abundància de miliaris en aquest tram de la Via Augusta. J. A. Balbàs, el 1892, tot parlant del miliari sencer de la Pbla Tornesa, l'anomenat Piló dels Aiguamolls, ens dona una interessant notícia: «[...] *junto a esta piedra miliaria apareció el año 1885, después de una inundación, un recinto circular cerrado por seis columnas de piedra igual a la del miliario, extrayéndose además de dicho sitio cinco o seis carretadas de tejas romanas.*»²⁶⁶

Aquesta troballa degué tenir lloc a la zona dels aiguamolls, zona fàcilment inundable, com el seu topònim indica, on hi ha vestigis d'una villa romana completament arrasada (lâm. XI).²⁶⁷ Tot i que la notícia resulta una mica ambigua, les peces que s'hi citen podien ésser perfectament miliaris de marès. F. Esteve, però, pren literalment aquesta notícia i creu que es tracta d'una edícula de planta circular,²⁶⁸ possibilitat que no pot descartar-se. Com que es tracta del jaciment romà més pròxim a la pedrera a l'aire lliure abans descrita, no resulta inversemblant l'existència d'una relació entre ambdós llocs.

forma Maigmudella que arreplega DCVB, 7, p. 283. La pronúncia actual és Masmudella. Aquest interessant topònim apareix ja en un document del 1285 en què s'estableixen els límits entre els castells de Montornés i Miravet: «[...] *Deinde per illam Serram pinoram sursum et per illam masmodmellam inantea vadunt ad secundam roillam de Rixer [...]*» (RAMÓN DE MARÍA 1927, p. 330). La seua probable relació amb el nom del grup tribal berber nord-africà al qual pertanyien els almohades vinguts a la Península Ibèrica el segle XII, els Masmuda, fou assenyalada també per GUICHARD 1973. Masmodina era el nom de la moneda d'or encunyada per aquests.

263. ESTEVE 1986, ps. 262-263. La notícia em va ser comunicada inicialment per Salvador Castellet, de la Pbla Tornesa. *Vid.* una primera referència a ARASA 1987, p. 66.

264. SILLIÈRES 1984a, p. 272, cita un cas d'un miliari possiblement abandonat al costat de la pedrera en què fou tallat i gravat.

265. Sobre aquest aspecte *vid.* LAFAYE, «Milliarium», *DS*, III, 2, p. 1898. En general, sobre el tema dels miliaris, hom pot veure GRENIER 1934, ps. 72 i ss.; SCHNEIDER, «Miliarium», *RE*, supl. 6 (1935), cols. 397 i ss.

266. BALBÁS 1892, p. 39, nota I; ARASA 1987, ps. 66-67.

267. El monetari d'aquesta villa ha estat publicat recentment: RIPOLLÉS 1985, ps. 322-323. Es tracta de sis peces datables entre August i Faustina II, una bona part de les quals apareixen també arreplegades a ESTEVE 1986, ps. 254-256. La ceràmica proporciona una cronologia entre el segle I i II.

268. ESTEVE 1986, ps. 254-256.

IV. *El traçat de la via*

L'estudi dels mil·liaris valencians ha servit per a fixar dos fets fonamentals que, amb la informació actualment disponible, sembla que queden confirmats. En primer lloc, la Via Augusta és l'única en tot el territori valencià que apareix jalonada amb mil·liaris.²⁶⁹ Aquest fet resulta difícil d'explicar a causa de la importància d'altres camins que en ocasions apareixen citats pels itineraris; tanmateix, és revelador d'un fenomen ja conegut, com és que no existeix necessàriament una relació entre la importància de la via, la seua aparició en els itineraris i l'existència de mil·liaris.

La presència de mil·liaris ha servit, en segon lloc, per a fixar un traçat concret de la via al seu pas per terres valencianes i ha resolt dubtes en trams concrets envers quin de dos o més trajectes possibles fou l'utilitzat per a la seua construcció. Aquest fou el cas del tram existent entre els rius Sénia i Millars, a les comarques septentrionals del País, sobre el qual persistia des del segle XVII una polèmica entre els autors partidaris d'un traçat per l'interior i els qui opinaven que la via hauria seguit un traçat per la costa.²⁷⁰ L'aparició de mil·liaris entre Traiguera i Borriol, alguns amb el nom de la via en els seus textos, confirmà —ja des del segle XVIII— que el traçat pels plans de l'interior fou l'elegit pels enginyers romans, sense que això siga obstacle per a l'existència i ús d'un segon camí costaner paral·lel a l'anterior.

Amb tot, el fet que la majoria dels mil·liaris valencians apareguen concentrats a la meitat septentrional del País, deixant importants buits en les comarques centrals i meridionals, on només coneixem —a banda dels mil·liaris ací estudiats— algunes referències insegures a les proximitats de Daimús,²⁷¹ la Vila Joiosa,²⁷² Novelda,²⁷³ i a la Devesa de Campoamor,²⁷⁴ planteja encara diversos interrogants que tan sols noves troballes epigràfiques o rigorosos estudis topogràfics podran resoldre.

269. Hem d'exceptuar el curt trajecte que el «camí d'Anníbal» efectua per terres valencianes fins al seu pas per La Mancha.

270. Sobre el tema del traçat de la Via Augusta per les comarques septentrionals del País Valencià *vid.* principalment CHABRET 1978; HUGUET 1916, ps. 115-117; MUÑOZ CATALÀ 1972, ps. 151-154; MOROTE 1979, amb un resum de les opinions dels diferents autors que han tractat el tema.

271. BRU 1963, p. 170; APARICIO, GURREA, CLIMENT 1983, p. 337. A la partida de Cardues o Canyonada, potser on es troba el jaciment de l'Hort del Comte, es va trobar els anys quaranta una «pedra cilíndrica, suposat mil·liari».

272. BRU 1963, p. 170. Es tracta, en ambdós casos, de notícies sense confirmar. L'aparició de mil·liaris en aquesta zona costanera, lluny del traçat interior de la Via Augusta, modificaria les conclusions a què permet arribar l'estudi dels mil·liaris actualment coneguts al País Valencià, segons el qual aquesta és l'única via que fou jalonada amb aquests monuments epigràfics.

273. NAVARRO 1978, p. 35: «En el camino que bordea "El Castellar", y sirviendo de muro a un terrapienado, se obtuvo una piedra miliar [...]». Una fotografia publicada per aquest autor no permet precisar si es tracta veritablement d'un mil·liari o, com sembla, d'una peça de fust de columna.

274. LLOBREGAT 1983, p. 240, cita la troballa d'un o dos mil·liaris en aquesta partida.

IBLIOGRAFIA

- ABASCAL PALAZÓN 1982
 J. M. ABASCAL PALAZÓN, *Vías de comunicación romanas de la provincia de Guadalajara* (Guadalajara 1982).
- ABÁSOLO ÁLVAREZ 1975
 J. A. ABÁSOLO ÁLVAREZ, *Comunicaciones de la época romana en la Provincia de Burgos* (Burgos 1975).
- ALCOVER, MOLL,
 SANCHIS, MOLL 1927-61
 A. ALCOVER, F. DE B. MOLL, M. SANCHIS, A. MOLL, *Diccionari Català-valencià-balear* (Palma de Mallorca 1927-61).
- ALFÖLDY 1975
 G. ALFÖLDY, *Die Römische Inschriften von Tarraco*, «MF», 16 (1975).
- ALMAR, LÓPEZ i ESPINOSA 1965
 A. ALMAR, J. LÓPEZ i J. M. ESPINOSA, *Chilches, pueblo de España* (València 1965).
- ÁLVIR, QUILES, RONCERO
 i TORREGROSA 1986
 J. ÁLVIR, J. QUILES, E. RONCERO i J. A. TORREGROSA, *Recull de topònims a Borriol i la Pobla Tornersa. El paisatge en la toponímia*, «Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica», XXIII (Barcelona 1986), ps. 24-37.
- ANDREU 1985
 C. R. ANDREU, *La «Senda dels Romans» al Pla de l'Arc*, «El Tossal Roig», 2 (La Vall d'Alba 1985), ps. 13-16.
- ANDREU VALLS 1955
 G. ANDREU VALLS, *El arco romano de Cabanes*, «BSCC», XXXI (1955), ps. 149-164.
- ANDREU VALLS 1970
 G. ANDREU VALLS, *Epigrafia ibérica, romana y árabe de Cabanes (Castellón)*, «Arse», 11 (Sagunt 1970), ps. 10-18.
- ANDREU VALLS 1988
 G. ANDREU VALLS, *Noticias históricas de la villa de Cabanes* (Cabanes, 1988).
- APARICIO, GURREA
 i CLIMENT 1983
 J. APARICIO, V. GURREA i S. CLIMENT, *Carta Arqueológica de La Safor* (Gandia 1983).
- ARASA i GIL 1986
 F. ARASA i GIL, *Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià*, «Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica», XXIII (Barcelona 1986), ps. 38-46.
- ARASA i GIL 1987
 F. ARASA i GIL, *Dos nous miliars de la Via Augusta trobats a La Pobla Tornersa*, «Butlletí del CELP», 10 (Castelló 1987), ps. 63-69.
- ARASA i GIL 1988
 F. ARASA i GIL, *El miliari de La Jana. Anotacions sobre els miliars del Baix Maestrat*, «Boletín del CEM», (1988), 24, ps. 15-20.
- ARASA i GIL 1989
 F. ARASA i GIL, *L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea, Castellón). Una possible estació de la Via Augusta*, «XIX CNA», I (1989), ps. 769-778.
- ARASA i GIL 1990
 F. ARASA i GIL, *Los miliarios de la Via Augusta en el País Valencià*, «Simposio sobre la Red Viaria en la Hispania Romana» (Saragossa 1990), ps. 21-33.
- ARASA i VICENT 1986
 F. ARASA i GIL i J. VICENT i CAVALLER, *Novetats d'epigrafia llatina castellanca*, «CPAC» (1986), 12, ps. 251-259.
- ARCE 1982
 J. ARCE, *El último siglo de la España romana: 284-409* (Madrid 1982).
- ARCE 1984
 J. ARCE, *Los miliarios tardorromanos de Hispania: problemática histórica y epigráfica*. «Epigraphie Hispanique» (París 1984), ps. 289-290.
- ARIAS, LE ROUX
 i TRANOY 1979
 F. ARIAS, P. LE ROUX i A. TRANOY, *Inscriptions romaines de la Province de Lugo* (París 1979).
- BABILONI TENA 1984
 S. BABILONI TENA, *Borriol, en el umbral de la Plana* (Castelló de la Plana 1984).

- BALBÁS CRUZ 1982 J. A. BALBÁS CRUZ, *El libro de la Provincia de Castellón* (València 1982).
- BALIL 1967 A. BALIL, *De Marco Aurelio a Constantino. Una introducción a la España del Bajo Imperio*, «Hispania», 27 (Madrid 1967), ps. 245-341.
- BASTIEN 1979 P. BASTIEN, *Le pseudo-atelier monétaire de Tarragone au Bas-Empire et le gouvernement de l'Espagne du 1er mars 293 à 312*, «Latomus», XXXVIII (1979), ps. 90-109.
- BELTRÁN LLORIS 1980 F. BELTRÁN LLORIS, *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium* (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales), «STV», 67 (1980), SIP.
- BETÍ BOFILL 1921 M. BETÍ BOFILL, *Colección de Cartas Pueblas VI. Carta-puebla de Benlloch, por Poncio, Obispo de Tortosa, a 5 de Marzo de 1250*, «BSCC», II (1921), ps. 297-300.
- BEUTER 1538 P. A. BEUTER, *Crònica. Primera part de la història de València* (València 1538).
- BLÁZQUEZ 1818 A. BLÁZQUEZ Y DELGADO, *La milla romana*, «BRAH», XXXII (1898), ps. 440-450.
- BLÁZQUEZ i BLÁZQUEZ 1925 A. BLÁZQUEZ Y DELGADO i A. BLÁZQUEZ GIMÉNEZ, *Exploraciones en las vías romanas de Bèrgida a Asturias y de Cataluña, Valencia y Jaén*, «MJSEA» (1925), p. 69.
- BORT 1986 V. BORT, *La història del nostre poble*, «Les Fulles», 2 (Benlloch 1986) ps. 1-2.
- BRU i VIDAL 1963 S. BRU i VIDAL, *Les terres valencianes durant l'època romana* (València 1963).
- CAGNAT 1914 R. CAGNAT, *Cours d'épigraphie latine* (París 1914).
- CASTILLO, GÓMEZ i MAULEÓN 1981 C. CASTILLO, J. GÓMEZ PANTOJA i M. D. MAULEÓN, *Inscripciones romanas del Museo de Navarra* (Pamplona 1981).
- CAVANILLES 1795 A. J. CAVANILLES POLOP, *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, I (Madrid 1795).
- CEÁN BERMÚDEZ 1832 J. A. CEÁN BERMÚDEZ, *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España* (Madrid 1832).
- CHABRET 1978 A. CHABRET FRAGA, *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana* (Castelló 1978).
- CHEVALIER 1972 R. CHEVALIER, *Les voies romaines* (París 1972).
- CHIC 1974 G. CHIC, *Una inscripción de la época de la Tetrarquía, ballada entre Ecija y Estepa*, «Habis», 5 (Sevilla 1974), ps. 213-219.
- CHRISTOL i SILLIÈRES 1980 M. CHRISTOL i P. SILLIÈRES, *Constantin et la Péninsule Ibérique: à propos d'un nouveau milliaire*, «REA», 82 (1980), ps. 70-80.
- CORELL en premsa J. CORELL VICENT, *Pedestal de Játiva (Valencia) y miliario de las Cuevas de Vinromá (Castellón)*, «Simposio Internacional de Epigrafía Latina Jurídica (Pamplona)».
- CORTÉS 1835-36 M. CORTÉS y LÓPEZ, *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días* (Madrid 1835-36).
- DAREMBERG, SAGLIO i POTTIER 1877-1919 C. DAREMBERG, E. SAGLIO i E. POTTIER, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* (París 1877-1919).
- ESCOLANO 1611 G. ESCOLANO, *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, II (València 1611).

- STEVE 1986 F. ESTEVE GÁLVEZ, *L'amollonament de la Via Augusta en el Pla de l'Arc*, «Estudis Castellonencs», 3 (Castelló de la Plana 1986), ps. 243-274.
- FABRE, MAYER i RODÀ 1984 G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, *Inscriptions Romaines de Catalogne I. Barcelone (sauf Barcino)* (París 1984).
- FATÁS i MARTÍN BUENO 1977 G. FATÁS i M. A. MARTÍN BUENO, *Epigrafía romana de Zaragoza y su provincia* (Saragossa 1977).
- FERRERES I LLATJÉ 1986 J. FERRERES i NOS i D. LLATJÉ i BASET, *Traiguera. Història documentada* (1986).
- FTA 1883 F. FITA, *Antigüedades romanas de Valencia*, «BRAH», III (1883), ps. 51-64.
- FTA 1908 F. FITA, *Inscripciones romanas del valle de Otones*, «BRAH», LIII (1908).
- FLETCHER i ALCÁCER 1956 D. FLETCHER VALLS i J. ALCÁCER GRAU, *Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón*, «BSCC», XXXII (1956), ps. 135-164.
- GRENIER 1934 A. GRENIER, *Manuel d'Archéologie gallo-romaine. Les routes*, II (París 1934).
- GROAG, STEIN i PETERSEN 1933 i ss. E. GROAG, A. STEIN i L. PETERSEN, *Prosopographia Imperii Romani* (Berlín 1933 i ss.).
- GUICHARD 1973 P. GUICHARD, *Toponimia e historia*, «Federación Valenciana de Montañismo» (Castelló 1973).
- HÜBNER 1869 E. HÜBNER, *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, II (Berlín 1869).
- HUGUET s.a. R. HUGUET SEGARRA, *Vías romanas*, dins *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón* (Barcelona s.a.), ps. 181-191.
- HUGUET 1916 R. HUGUET SEGARRA, *Vías romanas de la Provincia de Castellón*, «Almanaque de "Las Provincias"» (València 1916), ps. 113-118.
- JIMENO 1980 A. JIMENO, *Epigrafía romana de la provincia de Soria* (Sòria 1980).
- JONES, MARTINDALE i MORRIS 1971 A. H. M. JONES. JK. R. MARTINDALE i J. MORRIS, *The Prosopography of the later Roman Empire. Volume 1. A. D. 260-395* (Cambridge 1971).
- KÖNIG 1970 I. KÖNIG, *Die Meilensteine der Gallia Narbonensis* (Berna 1970).
- LABORDE 1811 A. LABORDE, *Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne*, I (París 1811).
- LLOBREGAT 1980 E. A. LLOBREGAT CONESA, *El Alto Imperio (siglos I al III)*, «Nuestra Historia», II (València 1980), ps. 77-126.
- LLOBREGAT 1983 E. A. LLOBREGAT CONESA, *Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano*, «Lucentum», II (1983), ps. 225-242.
- LLORENTE 1887 T. LLORENTE OLIVARES, *Valencia. Sus monumentos y su arte; su naturaleza y su historia*, I (Barcelona 1887).
- LORENZO FERNÁNDEZ 1968 J. LORENZO FERNÁNDEZ, *Inscripciones Romanas de Galicia, IV, Provincia de Orense* (Santiago de Compostela 1968).
- LORiot 1975 X. LORiot, *Les premières années de la grande crise du IIIe siècle: de l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)*, «ANRW», II (1975), ps. 657-787.

- MADOZ 1846 P. MADOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España* (Madrid 1846).
- MAGALLÓN 1986 M. A. MAGALLÓN BOTAYA, *Cronología de la red viaria del Convento Cesaraugustano según los miliarios*, «Estudios en Homenaje al Dr. Antonio Beltrán Martínez» (Saragossa 1986), ps. 621-631.
- MAGALLÓN 1987 M. A. MAGALLÓN BOTAYA, *La red viaria romana en Aragón* (Saragossa 1987).
- MAÑANES i SOLANA 1985 T. MAÑANES i J. M. SOLANA SAINZ, *Ciudades y vías romanas en la cuenca del Duero (Castilla-León)* (Valladolid 1985).
- MARCHETTI 1920 M. MARCHETTI, *Hispania*, «DE», III (Roma 1920), ps. 754-941.
- RAMÓN DE MARÍA 1927 P. RAMÓN DE MARÍA, *Documentos de los siglos XIII y XIV. Los castillos de Mirabet y Montornés*, «BSCC», VIII (1927), ps. 327-335.
- MARINER BIGORRA 1973 S. MARINER BIGORRA, *Inscripciones romanas de Barcelona* (Barcelona 1973).
- MASDEU 1820 J. F. MASDEU, *Historia crítica de España y de la cultura Española*, XIX (Madrid 1820).
- MAYER 1984 M. MAYER, *Epigrafía hispánica y transmisión literaria con especial atención a la manuscrita*, «Épigraphie Hispanique» (París 1984), ps. 35-53.
- MAYER en premsa M. MAYER, *Les milliaires de la zone cotière nord est de la Tarraconnaise*, «VIII Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine» (Atenes 1982).
- MAYER i GARCÍA SAMPER 1988 M. MAYER OLIVÉ i M. GARCÍA SAMPER, *Un miliario romano procedente del Pilar de la Horadada*, dins *Vías Romanas del Sureste* (Múrcia 1988), p. 107.
- MAYER i RODÀ 1983 M. MAYER i I. RODÀ, *Aproximació preliminar a la xarxa viària de Catalunya*, dins *Pla de Carreteres de Catalunya, any 1983, vol. I: Antecedents històrics* (Barcelona 1983), ps. 15-33.
- MAYER i RODÀ 1985 M. MAYER i I. RODÀ, *L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats*, «Fonaments», 5 (Barcelona 1985), ps. 161-186.
- MAYER i RODÀ 1986 M. MAYER i I. RODÀ, *La epigrafia republicana en Cataluña. Su reflejo en la red viaria*, dins *Epigrafía hispánica de época romano-republicana* (Saragossa 1986), ps. 157-170.
- MILLER 1916 K. MILLER, *Itineraria Romana. Römische reisewege an der band der Tabula Peutingeriana dargestellt* (Stuttgart 1916).
- MIRALLES 1868 A. MIRALLES DEL IMPERIAL, *Crónica de Castellón de la Plana* (Castelló 1868).
- MOROTE 1979 J. G. MOROTE BARBERÀ, *El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio*, «Saguntum», 14 (València 1979), ps. 139-164.
- MUNDINA 1873 B. MUNDINA MILALLAVE, *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón* (Castelló 1873).
- MUÑOZ 1972 A. MUÑOZ CATALÀ, *Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón*, «APL», XIII (1972), ps. 149-160.
- NAVARRO 1978 R. NAVARRO CASTELLÓ, *El Vinalopó y su importancia arqueológica* (Novelda 1978).

- PALLÍ 1985 F. PALLÍ, *La Vía Augusta en Catalunya* (Bellaterra 1985).
- PALOMERO 1987 S. PALOMERO PLAZA, *La red viaria de la provincia de Cuenca* (Conca 1987).
- PRADES 1596 J. PRADES, *Historia de la adoración de las Santas Imágenes, y de la Imagen de la Fuente de la Salud* (València 1596).
- PUIZ 1898 G. PUIZ Y LARRAZ, *Valor métrico de la milla romana*, «BRAH», xxxiii (1898), ps. 80-90.
- RIPOLLÉS 1976 P. P. RIPOLLÉS ALEGRE, *Sinopsis de epigrafia latina castel·lo-nense*, «CPAC», 3, ps. 229-277.
- RIPOLLÉS 1985 P. P. RIPOLLÉS, *Hallasgos numismáticos, 1984*, «Saguntum. PLAV», 19 (València 1985), ps. 319-356.
- RODRÍGUEZ ADRADOS 1971 J. V. RODRÍGUEZ ADRADOS, *Usos de la I longa en el CIL II*, «Emerita», xxxix (Madrid 1971), ps. 159-168.
- RODRÍGUEZ COLMENERO 1974 A. RODRÍGUEZ COLMENERO, *La red viaria romana del SE. de Galicia*, «HA», IV (1974), ps. 225-314.
- ROHDEN i DESSAU 1897-98 P. ROHDEN i H. DESSAU, *Prosopographia Imperii Romani Saec. I, II, III* (Berlín 1897-98).
- ROLDÁN HERVÁS 1970 J. M. ROLDÁN HERVÁS, *Sobre el valor métrico de la milla romana*, «XI CNA» (1970), ps. 533-539.
- ROLDÁN HERVÁS 1970 J. M. ROLDÁN HERVÁS, *Iter ab Emerita Asturicam, el Camino de la Plata*, «Memorias del Seminario de Prehistoria y Arqueología de Salamanca», 3 (Salamanca 1970).
- ROLDÁN HERVÁS 1975 J. M. ROLDÁN HERVÁS, *Itineraria Hispana. Fuentes para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica* (Valladolid 1975).
- ROSAS 1987 M. ROSAS ÀRTOLA, *Les troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'estudi de la Romanització al Baix Maestrat*, «I Congrés d'Història del Maestrat» (Vinaròs 1987), ps. 153-165.
- RUGGIERO 1895 i ss. E. DE RUGGIERO, *Dizionario Epigrafico* (Roma 1895 i ss.).
- SALAMA 1951a P. SALAMA, *Les voies romaines de l'Afrique du Nord* (Alger 1951).
- SALAMA 1951b P. SALAMA, *Les bornes milliaires de Djemila-Cuicul*, «RA», xcv (1951), ps. 264-268.
- SANCHIS SIVERA 1920 J. SANCHIS SIVERA, *La diòcesis valentina. Estudios históricos* (València 1920).
- SENENT 1923 J. J. SENENT IBÁÑEZ, *Del Riu Cènia al Millars. La via romana*, «AIEC», vi (1923), ps. 723-725.
- SESTON 1946 W. SESTON, *Diocletien et la tétrarchie, I: guerres et réformes* (París 1946).
- SILLIÈRES 1976a P. SILLIÈRES, *La Vía Augusta de Cordone a Cadix. Documents du XVIIIe s. et photographies aériennes pour une étude de topographie historique*, «MCV», xii (1976), ps. 27-67.
- SILLIÈRES 1976b P. SILLIÈRES, *Un milliaire de Maximin Daia en Espagne*, «HA», vi (1976), ps. 43-51.
- SILLIÈRES 1976c P. SILLIÈRES, *Un grupo de cuatro miliarios en La Cerradura (Pegalajar, Jaén)*, «BIEG», 90 (1976), ps. 57-80.
- SILLIÈRES 1977 P. SILLIÈRES, *Le «Camino de Anibal». Itinéraire des Gobelets de Vicarello, de Castulo a Saetabis*, «MCV», xiii (1977), ps. 31-83.
- SILLIÈRES 1984a P. SILLIÈRES, *Les milliaires du Sud de la Peninsule Ibérique, dins Epigraphie Ibérique* (París 1984), ps. 270-281.

- SILLIÈRES 1984b P. SILLIÈRES, *Deux nouvelles bornes de la voie Eborac-Pax Iulia*, «Conimbriga», XXIII (Coimbra 1984), ps. 58-67.
- STYLOW 1974 A. STYLOW, *Ein neuer Meilenstein der Maximinus Thrax in Sardinien und die Strasse Karales-Olbia*, «Chiron», 4 (Munic 1974), ps. 515-532.
- TARRADELL 1973 M. TARRADELL, *Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia*, «PLAV», 9 (1973), ps. 89-98.
- TORRES 1956 J. TORRES, *Hallazgo de una inscripción romana en Chilches*, «Las Provincias» (València, 19 d'agost de 1956).
- TRANOY 1981 A. TRANOY, *La Galice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la péninsule ibérique dans l'antiquité* (París 1981).
- VALCÁRCEL 1852 A. VALCÁRCEL, *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, «MRAH», (Madrid 1852).
- WALSER 1974 G. WALSER, *Anepigraphie Meilensteine in der Schweiz*, «Chiron», 4 (Munic 1974), ps. 457-466.
- WALSER 1984 G. WALSER, *Les bornes milliaires de l'Espagne et du Portugal*, «Épigraphie Hispanique» (París 1984), ps. 263-266.
- WISOWA, KROLL, MITTELHAUS, ZIEGLER 1883 i ss. G. WISOWA, W. KROLL, K. MITTELHAUS, K. ZIEGLER, *Paulys Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart 1883 i ss.).